

Çokkültürlülük Fragmanları

EDİTÖR
AHMET FARUK YILDIRIM

çizgi | e-Kitap

Çokkültürlülük Fragmanları

Editör
Ahmet Faruk Yıldırım

Çizgi Kitabevi Yayınları (e-kitap)

©Çizgi Kitabevi
Mart 2023

ISBN: 978-625-396-009-4
Yayıncı Sertifika No: 52493

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -

Editör
Ahmet Faruk Yıldırım
Çokkültürlülük Fragmanları

Yayına Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66

ÇİZGİ KİTABEVİ

Sahibiata Mah. | Alemdar Mah.
M. Muzaffer Cad. No:41/1 | Çatalçeşme Sk. No:42/2
Meram/Konya | Çağaloğlu/İstanbul
(0332) 353 62 65 - 66 | (0212) 514 82 93

www.cizgikitabevi.com
📞 / cizgikitabevi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
KİMLİĞİN KİMSİZLEŞTİRİLMESİ	9
Ömer SAY	
ÇOK-KÜLTÜRCÜLÜĞÜN SOYKÜTÜĞÜ: ÇOK-KÜLTÜRCÜLÜK TEORİSİNİN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ	38
Mustafa Kemal ŞAN	
Salih TZAMPAZ	
ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK SORUNUNUN ÇÖZÜMÜ VE ÇÖZÜMSÜZLÜĞÜ ÜZERİNE	59
Cevat ÖZYURT	
MODERNİZM VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK.....	79
Mazhar BAĞLI	
Hasan TAŞÇI	
GÜNDELİK ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK: TEMAS, GERİLİM VE KAYITSIZLIK MEKÂNLARI ÜZERİNDEN ÇOKKÜLTÜRLÜLÜĞÜ OKUMAK.....	94
Tuba GÜN ÇINGİ	
ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK, ÇOKKÜLTÜRCÜ POLİTİKALAR VE DİN EĞİTİMİ	115
Hasan ÇETİNEL	

BİR ARADA YAŞAMA SORUNUNUN YENİ YÜZÜ:

BATI TOPLUMLARINDA BAĞIMSIZLIK REFERANDUMU UYGULAMALARI 150

Ertan ÖZENSEL

Ahmet Faruk YILDIRIM

MODERNDEN GEÇ-MODERN DÖNEME TERİTORYAL SINIRLAR VE KÜLTÜREL ETKİLEŞİM BİÇİMLERİ 168

Ferhat TEKİN

KÜLTÜREL TEMAS VE KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA ULUSLARARASI ÖĞRENCİ HAREKETLİLİĞİNİN GÖRÜNÜMÜ 181

Hüseyin TUTAR

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK, ÇOKKÜLTÜRCÜ POLİTİKALAR VE DİN EĞİTİMİ

Hasan ÇETİNEL*

GİRİŞ

Çokkültürcülük, çok sayıda farklı kültürün bir arada, farklılıkların kabulüne dayalı, ötekileştirmenin olmadığı bir yapıda, sağlıklı bir şekilde yaşayabilmesinin imkânı olarak, (paradoksal bir tarzda bu imkânı tesis etmenin güç oluşu ve yokluğunun insanlığa yaşattığı acılar ikileminde) arzu edilen bir siyasi, hukuki, toplumsal yapıyı ifade etmektedir. Sömürü, asimilasyon, soykırım, zorunlu göçler tarihinin en canlı örneklerini sunan Batı'nın, çokkültürcülük fikrinin merkezi olmasını bir nebze olsun anlaşılır kılan unsur da bu olsa gerekir. Çokkültürlülük/çokkültürcülüğün üzerine inşa edildiği kültür kavramının muğlaklıklar, müphemlikler barındıran yapısı ve işaret ettiği toplumsal yapıda etnisite, din, siyaset vb. birbiriyle sıkı sıkıya bağıntılı insan-toplum odaklı olgularla kurduğu ilişki, söz konusu kavramsallaştırma üzerine konuşmayı daha da güçleştirmektedir.

Her hangi bir kültürün şekillendirdiği bir toplumla irtibata geçen din, mutlak anlamda irtibatta olduğu toplumu yapısal anlamda etkilemekteyken bir taraftan da kendisi, dâhil olduğu çevre ve kültür tarafından yeniden yorumlanmaktadır. Dinin etkin sosyal kuvvet olduğu geleneksel dünya toplumlarından, dinin sorgulanır olduğu modern dönemlerin ulus devlet anlayışının öngördüğü homojen kültür tasarımlarına, sonrasında ise küreselleşme ve göçlerle birlikte daha çok kültürün birbiriyle kaçınılmaz temas durumunda kaldığı çokkültürlü toplum modellerinin tartışıldığı yeni bir döneme geçilmiştir. Bu süreçte en çok tartışılan konular arasında farklı kültürlerin bir arada yaşadığı bu toplumlarda din eğitiminin neliği/niteliği konusu yer

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, hasancetinel@nevsehir.edu.tr

almaktadır. Özellikle etkisini artıran küreselleşme rüzgârlarının dolaşıma soktuğu şiddetin kol gezdiği bir dünyada din de bu şiddetin bir enstrümanı olarak kullanılıyorken, konu bir derece daha önem kazanmaktadır. Genelde eğitimin özeldeyse din eğitiminin program ve hedeflerini, evrensel ölçekte geçerlilik sağlayacak ilke ve prensipler üzerine oturtmanın güç olduğu göz önüne alındığında çokkültürlü/çokkültürcü toplumlarda din eğitimi tüm farklılıkları kapsayan, eşitlikçi, hoşgörüyeye dayalı bir zeminde ele almanın güçlüğü ortadadır. Küreselde durum güçken yerelde de durum çok farklı görünmemektedir. Osmanlı İmparatorluğunun hükmettiği geniş coğrafyalarda kısmen çokkültürcülük kapsamında değerlendirilebilecek yüzyılları bulan tecrübenin ardından dağılan imparatorlukla birlikte bu tecrübenin de kesintiye uğraması kaçınılmazdı. Modernizmin hedef tahtasına oturttuğu dinin toplumsal hayattaki yeri ve önemi, ülkemizde Batılılaşma ideolojisi ve dışlayıcı laikliğin etkisiyle yerli halk için dahi sorunlarla, aksaklıklarla ve kesintilerle anılan bir serencama tabi kılınmıştır. Dünya dinleri arasındaki dini dışlayıcılık yaklaşımlarının farklı boyutlarda aynı dine mensup farklı mezhepler hatta cemaatler arasında dahi var olduğu da göz önüne alındığında din eğitimi süreçlerinin sağlıklı yürütülmesi denklemini daha da karmaşık hal almaktadır.

Bu çalışmada, “Çokkültürlülük, Çokkültürcü Politikalar ve Din Eğitimi” başlığı altında, çokkültürlülük, çokkültürcülük, dini çoğulculuk, çoğullaşma vb. araştırma konusunun kavramsal çerçevesi, literatür tarama yöntemiyle ele alınmaktadır. Literatürden elde edilen veriler, çalışma boyunca toplam on bir başlık altında, çokkültürlülük, kültür politikaları, din ve çokkültürlülük ilişkisi, devlet-din ve devlet-çokkültürlülük ilişkileri, dinde-çoğulculuk çoğullaşma gibi sosyal bilimlerin etki alanına giren bir dizi alana yönelik içerik analizlerine kaynaklık etmiştir. Çalışmanın satır aralarında bilinen anlamda çokkültürlülüğün, toplumda etnik ya da dini farklılıkların ayrışmaya neden olmasını önleme, ötekine bakışa pozitif katkısı noktasında sunduğu imkânlarla değinilirken, eleştiri adlıği hususlara da yer verilmektedir. Çalışmanın son bölümündeysen, Osmanlı Devleti’nin yıkılmaya giden son dönemiyle başlayan ve Cumhuriyet’le ivme kazanan Batılılaşma olgusuna ana hatlarıyla değinilerek, sürecin ülkemizde dine, din eğitimine bakışa yansımaları analize tabi tutulmaya çalışılmıştır.

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK-ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK

Çokkültürlülük ile çokkültürcülük tanımlamalarının bir nüansla ayrıldıklarını ifade etmek mümkündür. Şöyle ki, “Kültürel çoğulculuğun kabulünden başka, temini için de gayret gösterilmesi.” (Cevizci, 2017: 478) şeklindeki “çokkültürcülük” tanımında bu ince ayırım açığa çıkmaktadır. Çokkültürlülük, herhangi bir toplum veya ülkenin; kendilerine has değerleri, inançları ve kültürel gelenekleri olan farklı etnik grupları yapısında barındırmasını çağırır. Çokkültürcülük ise, kültürel çeşitlilik gerçeğine karşı pozitif yönlü, normatif tepkiye dayanan sosyal ve siyasal felsefeyi ifade etmektedir (Momin, 2012: 38).

İnsan toplumları her dönemde çoğul yapılar oluşturmuşlar, kültürel açıdan çeşitlilik arz etmişlerdir. Bu bağlamda imparatorluklar gibi çok geniş topraklara hükmeden farklı etnik kökenlerden ve dinlerden tebaası olan devlet yapıları da çokkültürlü addedilebilirler. Ancak bu durum onları bilinen anlamda çokkültürcü kılmaz. Çokkültürcülük, imparatorlukların etnik soyutlama rüyalarından farklıdır ve bir toplumsal proje olarak ortaya çıktığı demokratik toplumların temel değerleri olarak özgürlük ve herkesin eşitliği düşüncelerinden beslenir (Doytcheva, 2020: 24-25).

Çokkültürlülük ve demokratik toplumun eşitlik, adalet talepleri arasında sıkı bir bağ vardır. Çokkültürlülük, özellikle 1980’ler sonrasında modern toplum ve ulus devlet modeline getirilen eleştirilerdeki artış ve dünyayı etkisi altına alan küreselleşme olgusuyla yaygınlık kazanan bir sosyo-kültürel kavram olarak hem ekonomik ve siyasi süreçleri etkilemiş hem de bu süreçlerden etkilenmiştir (Çınar, 2016: 11). Günümüzde tüm dünya toplumlarında kültürel tanınma taleplerinin arka planında evrensel eşitlik ilkesine bir vurgu mevcuttur. “Farklılıklarımızla eşitiz!” vurgusu hemen hemen tüm dünyada yaygın bir slogan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugünün çokkültürlülük temalı ideallerini geçmişin çoğulculuk yaklaşımlarından ayıran temellerin başında, devlete biçilen rolün büyümesi gelmektedir. İsviçre, Kanada, Avustralya gibi çokkültürcülük eksenli kamu politikalarını ön plana çıkaran refah toplumlarından hareketle, çokkültürlülük politikalarıyla artan refah beklentisine dikkat çekmek gerekmektedir. Farklılıkları yok sayan bir anlayışla değil, farklılıklarıyla birlikte herkesin eşit olduğu fikrini teşvik etmek, esasen kamusal alanda bütün kültürlerin birbirine denk olduğunu teşvik anlamına gelmektedir. Bu da ancak, kamusal otoritenin yani devlet ve kurumlarının müdahalesinde gerçekleşebilecek bir kamusal projedir (Doytcheva, 2020: 22-23).

ÇOKKÜLTÜRCÜ DEVLET VE İLK ÖRNEKLERİ

Bir anlamda tekil ve totaliter bir kültür ideolojisine sahip modern Batı düşüncesine tepki olarak ortaya çıkan postmodernist düşünce, modernizmin ulus devletle ulusal kimlik tezinin bir antitezi olarak, “farklılıklar zemininde birlik” fikrini önceleyen, azınlık haklarına vurgu yapan çokkültürcü bir toplumsal yapıya vurgu yapmaktadır (Cevizci, 2017: 478; Özyurt, 2022: 56).

Azaltılmış merkezi yapısı nedeniyle Postmodern devlet, tüm toplumu kültürel anlamda aynı bütünlük içerisinde toplama çabası gütmmez. Toplumu topyekûn bir kültür grubu şeklinde tanımlama koşulu aranmaz hatta bu anlamda farklılıklara ihtiyaç duyar (Say, 2013: 137). Özense, kültürel anlamda hetorejenlik ve farklılığın postmodernite tarafından özgürleştirici güçler olarak ortaya çıkarıldığını vurgulamaktadır (Özense, 2022: 21). Modern devlet sistemi ve ulus devlet anlayışının, toplumsal homojenliği sağlamaya dönük kapsayıcı bir kimlik oluşturma ve bu sayede içişleriyle dışişleri politikalarının bir denge içerisinde yürütülmesi şeklinde özetlenebilecek yaklaşımı, çoğulcu bir sistemi dışarıda bırakmaktadır (Say, 2013: 137).

Doytcheva, özellikle sömürgeci geçmişi ve önce yok edilen sonra koruma altına alınan yerli halkların varlığından hareketle Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Avustralya gibi çokkültürcülük iddiası taşıyan ülkelerin sorgulandıkları verisini paylaşır. Bir farkla ki Avustralya ve Kanada, milli kuruluş süreci yaşamamış, sömürgecilik sonrası genç devletler olarak kabul görmektedir (Doytcheva, 2020: 36). Özellikle Kanada, 1970’li yıllarla birlikte Amerika yerlilerinin yükselen Quebec merkezli özerklik taleplerine yönelik olarak çokkültürcülük politikasını devletin resmi kültür politikası olarak belirleyen ilk ülke olarak incelemelere konu olmuştur. Bu bağlamda 1982 Anayasası’nın hemen girişine kişilerin hakları ve özgürlükleri yasası yerleştirilmiş, 27. maddede ise kişisel özgürlüklere zarar vermediği müddetçe azınlıkların geleneklerine saygı gösterileceği, dinlerin eşitliğinin sağlanacağı ve ana dillerinin öğretilmesi noktasında devletin destek sunacağı hükmü konulmuştur. Kanada, Anayasa ile kabul ettiği çokkültürcülük politikasını 1986 yılında kabul edilen, işe almalarda azınlıklar lehine pozitif ayrımcılığı öngören bir iş yasası ve okullar, üniversiteler, medya ve polis teşkilatı gibi sosyal alanlarda daha çok azınlık istihdamıyla desteklemeye çalışmıştır. Bu durum Kanada’nın dünya genelinden farklı etnik grup ve dinlere mensup kalabalık göçmen grupları için bir cazibe merkezi haline gelmesine kapı aralamıştır. Kanada, ürettiği çokkültürcü politikalarıyla kendisine yönelen göçmen dalgalarına sunduğu imkânlarla artık yeni bir tarih perspektifi kazanırken, top-

lumu oluşturan farklı kültürel grupların geleneklerini konu edinen araştırma merkezleriyle, yükseköğretim programlarıyla ve konuya dair yayınlarla çokkültürlülüğün sosyal ve siyasi tüm boyutlarına yeni açılımlar kazandıran bir ülke olarak ön plana çıkmıştır (Doytcheva, 2020: 38-39).

Çokkültürlülüğü kavramsal belirsizliklerine rağmen özellikle Kanada tipi çokkültürlülüğün hareketle uygulamada, farklı etnik ve dini grupların birlikte yaşama pratiğini ifade eden bir sosyal düzen tasarımı olarak tanımlamak mümkün görünmektedir. Farklılıklardan kast edilense, dünya genelinde süregelen göçmen hareketlilikleri için cazibe merkezi haline gelen Kanada gibi ülkelerin vatandaşları arasındaki din, dil, etnisite, tarih ve ülkü ayırımına işaret etmektedir. (Özensel, 2012: 59).

DÜNYANIN ÇOKLU HALLERİ, TEKTİPLEŞTİRİCİ DOĞASI VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK

Çoğulculuk, çokkültürlülük gibi kavramsallaştırmaların içinde yaşadığımız dünyanın aldığı biçimle ilgili olduğu göz ardı edilmemelidir. Sayısız film, video, televizyon dünyası programları ve web kaynaklı imaj dünya genelinde dolaşıma sokulmakta, sayısız değer ve fikirle ilişki kurmaktayız. Bu verilerden çok azı kendi tarih ve kültürümüzle ilintiliyken pek çok farklı kültürel durum ve desenle karşılaşmaktayız. Medyanın egemen olduğu ve bizi geçmişimizin dışına çıkaran postmodern dünya, oldukça çoğulcudur ve çeşitlidir (Giddens, 2012: 152).

İçinde yaşadığımız dünyanın bir diğer gerçekliğiyse, küreselleşme ve hızlı değişimin küresel ekonomi ve göç hareketlilikleriyle eklemlenerek toplumlardaki etnik çeşitliliği artırmakta olduğudur. İnsan topluluklarının küresel hareketliliğinin gelecekte de artmaya devam edeceği öngörülmektedir. Yanı sıra etnik kökenli çatışmaların bazı çoketnikli devletlerin dağılmasına yol açacağı da düşünülmektedir. Çoğulculuk, bu türden çoketnikli toplumlarda farklılıkların nasıl uzlaştırılabileceği sorusuna verilen yanıtlardan bir tanesidir. Yine aynı soruya verilebilecek etnik bütünleşme modelleri arasında asimilasyon ve erime potası gibi uygulaması ve başarılması güç yöntemler de yer almaktadır (Giddens, 2012: 544). Bu noktada Gerd Baumann'ın çokkültürlülüğü, her bir köşesinde ulus devlet, etnisite ve dinin bulunduğu bir üçgen yapı şeklindeki analizi dikkat çekmektedir. Ona göre çokkültürlülük, mevcut yapı içerisinde tek tipleştirilmiş bir ulusal kültüre inananlar, kültürlerini etnik kimlikleri üzerinden okuyanlar ve dini kimliklerini kültürlerinin birincil unsuru olarak görenler şeklinde üç taraflı toplumsal yapının kendi aralarında eşitlik ve adaletin nasıl tesis edileceğine ilişkin taleplerini

içermektedir. Buna göre çokkültürlülük, eski kültür kavramı üzerinden üretilmemiş, kendi içerisinde çoğulcu nitelikte yeni bir kültür uygulamasıdır (Say, 2013: 145).

Karşılaştırmalı tarih çalışmalarının ortaya koyduğu bir veri olarak birçok toplum ve medeniyet kendi birliği ve bütünlüğünü sağlamak adına hükmettiği etnik azınlıkların ana kültür içerisinde zorla asimile ederek korumaya çalışmıştır. Antik ve Orta Çağ boyunca imparatorluk fetihleri ile sonrasında gelen sömürgecilik dönemi yayılmalarının ardından mağluplar ya katliama uğradılar, ya köleleştirildiler ya da atalarına ait toprakları terke zorlandılar (Momin, 2012: 33).

Momin, asimilasyonist ve homojenlejtirici tarihi tecrübelerine ilk olarak yedi yüzyıla yakın bir süre İber yarımadasında hüküm süren Müslümanlara ait izlerin sanki hiç yokmuşlarcasına siliniş öyküsünü örnek verir. Çoğunluğu katledilen Müslümanlardan geride kalanlara ülkeyi terk etmek ya da Hristiyanlaşmak dışında üçüncü bir seçenek sunulmamıştır. Belçika'da Flamanlar, İspanya'da Katalanlar, Kanada'da Quebec'ler, İskandinav ülkelelerinde yerli Sami halka uygulananlar da aslında benzer şekilde asimilasyon sonucu hâkim toplum içerisinde kültürel anlamda kaybolmaktır. Yeni dünya düzeninde pek çok halk, Avrupalıların sömürge faaliyetleri sonucunda gerçekleşen katliamlarla demografik olarak zayıflamışlar ya da köleleştirilmişlerdir. Amerika'nın keşfi esnasında sayıları iki ila beş milyon olarak tahmin edilen yerlilerin takip eden dört yüzyıl içerisinde nüfusları artmak şöyle dursun 250.000'lere kadar gerilemiştir (Momin, 2012: 34).

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE DİN

Dünya toplumları On Altıncı yüzyıla değin geleneksel dünyada karşılaştıkları problemleri yine kendilerine has geleneksel bilgi kaynaklarıyla çözümlenmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda farklı kültürler, gelenekler, kendilerine özgü insan anlayışı ve dünya görüşü geliştirmişlerdir. Bu durumun doğal sonucu olarak, bağlı oldukları inançların ve geliştirdikleri dünya görüşlerinin yegâne doğru olduğu inancına yönelmişlerdir. Bu noktada dinin bir önceliği olduğu söylenebilir. Ancak On Altıncı-On Yedinci yüzyıllarla birlikte dinin toplumun bütün kesimleri için benzer anlam ifade etmediği, alt katmanla üst katman arasında dinin farklı anlam düzleminde değerlendirildiği yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Modernizmle birlikte eskiden geriye, insanoğluna verilene yani geleneğe dönük bir bakış açısından geleceğe ve yenilik fikrine dönük bir paradigma değişimi yaşanmıştır (Öçal, 2009: 103-104).

Geleneğin Aydınlanma ve Modernizmle birlikte kaybedilmesi, her nesli bir yönüyle geçmişine bağlayan kılavuz ipin kopması anlamına gelmekteydi. Gelenekten kopuş, insan varoluşunun derinliğini yitirmesi, hatırlama mekanizmasının kaybolması şeklinde, bir anlamda toplumlar için bir bellek kaybı yarattı. Geleneğin Aydınlanmanın yücelttiği rasyonel eleştiri karşısındaki suskunluğu, onun konumunu zayıflattı ve geleneğin kaybı, bireyselliğin yolunu açtı (Çınar, 2016: 39). Dünya üzerinde her hangi bir toplumsal düzene tabi olan insanların, toplumun diğer üyeleriyle ortak anıları olduğu varsayımına tabi olmaları doğal bir durumdur (Connerton, 2019: 11). Toplumlar için bir anlamda bellek kaybı anlamına gelen gelenekten kopuşa paralel olarak Modernleşme ve onun sonucu olarak ortaya çıkan küreselleşme hâkimiyetini kurduğunda, toplumlarda dini aidiyet biçimlerinde meydana gelen çözülme ve değişim dikkat çekti (Öçal, 2009: 115). Akli ve ruhsal döngüsü bir toplum ve kültür içerisinde belirlenen insanın, küreselleşme, çokkültürlülük gibi evrensel konumlandırmalardan, kavramsallaştırmalardan kopuk kalması beklenemez (Çınar, 2016: 35). Bu bağlamda herhangi bir dinin mensubunun çevresinde olan bitene yabancı kalmaması, yaşadığı dünyayı anlamlandırması ve inançlarıyla olan bağını sürdürmesi için artık küreselleşmenin etkisi altında şekillenen ekonomik, kültürel, politik değişimleri de anlaması gerekmektedir (Öçal, 2009: 40).

Din ve kültür, birbirlerini etkileyen ve her biri diğerinden etkilenen yapıda, dönüşlü bir ilişki içerisindedirler. Tarih boyunca toplumsal hayatın içerisinde önemli roller üstlenmiş olan din, insanlar arası ilişkilerle onların tutum ve davranışları üzerinde etkili olan bir kurum olagelmıştır. Din, farklı topluluklarla irtibatında, kabul gördüğü topluluğu değiştirirken bir taraftan da girmiş olduğu çevre ve kültür tarafından yeniden yorumlanır (Altaş, 2022: 170). Dinin değişik kültürlerde farklı roller oynaması, hiçbir kültürün tümüyle dine dayalı olmaması, din tarafından ortaya konan saygı gibi genel ahlaki ilkelere dair ayrıntıların kültürler tarafından belirlenmesi gibi durumlar din ve kültürün birbirlerini farklı seviyelerde etkilediğinin göstergeleridir. Örneğin, din aileye saygı konusunda genel bir ilke koyarken, aile büyüklerinin yanında ayak uzatıp uzatmamanın bu kapsama girip girmeyeceği gibi hususlar genelde kültür tarafından belirlenmektedir. Endonezya, Hindistan, İran vb. Müslüman ülkelerde; Çin, Amerika vb. Hristiyan ülkelerde, insanların kimi kültürel motiflerini yeni dine taşımalarının sebebi budur. Elbette bazı kültürlerde temel etkin güç dinken, diğerlerinde din etki kaynaklarından yalnızca bir tanesidir (Parekh, 2002: 189-190).

Din ve kültür arasındaki karşılıklı etkileşime dayalı ilişki, Moderniteyi doğuran Aydınlanma diyalektiğinin dini yok sayan yaklaşımının iflasına kapı aralayan nedenlerden bir tanesi olabilir. Zira din modern çağda bilime, teknolojiye, endüstri ve insan hakları temelli demokratik ilkelere karşı bir konuma oturtulmuş ve dönemin düşünürlerince “yansıtma, yabancılaşma” (Feuerbach), “baskı veya halkın afyonu” (Marx), “gerileme, psikolojik olgunlaşmamışlık” tanımlamalarıyla post-metafizik bir döneme göndermelere konu edilmişti (Küng, 1999: 67). Bu noktada “Dinin sonu mu?” sorusunu yönelten Küng, sorusuna şu cevabı verir: Dinin sonu tezi çökmüştür. Ne ateist hümanizm (Feuerbach), ne ateist sosyalizm (Marx) ne de ateist bilim (Freud veya Russell) dinin yerini alabildi. Bu modern seküler inanışlar, ideolojiler inandırıcılıklarını kaybederken eski ve yeni dinler ivme kazandılar. Bugün için post-ideolojik bir çağdan bahsetmek mümkünken din sonrası bir çağdan söz edilememektedir. Elbette bugün her din, katı bir sekülerleşme tehdidi sorunuyla yüz yüzedir ancak laik seküler bir toplumun varlığı, doğrudan o toplumda dinin yokluğu anlamına gelmemektedir. Küng, bir adım öteye giderek; kendi içinde izolasyon ve felç tehdidi altında olan kurumsallaşmış yapısıyla Katolik Kilisesi, profil düşüklüğüyle Protestan Kilisesi esas alındığında krize saplanan Hristiyan Kilisesine göndermede bulunur. Ancak geçen yıllar, dinin yalnızca toplumun alt tabakaları için olmadığını ortaya koymuştur. Yerine göre otoriter, zorba ve gerici olarak nitelendirilebilen, korku, bağnazlık ve hoşgörüsüzlükle anılabilen, savaşları üretebilen, onlara ilham kaynağı olabilen ve meşrulaştırabilen dinlerin, aynı zamanda özgürleştirici, insan dostu bir gelecek inşası vadettikleri de bir gerçektir. Güven, hoşgörü, dayanışma, sosyal bağlılık ve ruhsal yenilenme gibi faydalarıyla din olgusu, halen umut vadetmektedir (Küng, 1999: 68-69).

Kültür ve din arasındaki birbirlerini etkileme bağlamındaki iç içelik her iki olgunun etkileşim içerisinde olduğu etnisite, siyaset, ekonomi vb. toplumsal olgularla birlikte kompleks bir yapı oluşturmaktadır. Baumann’ın çokkültürlülüğü ulus devlet, etnisite ve dinin köşelerini oluşturduğu üçgen yapıda ele aldığı metaforu (Say, 2013: 145) hatırlanacak olursa çokkültürlülük denklemini yalnızca ulus devlet, etnisite veya din üzerinden okumak mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla farklı etnik kimliklere ve dinlere mensup insanların bir arada yaşadıkları toplumlarda meydana gelen kültürel çatışmalarda etnik kimliğin mi, dini kimliğin mi ya da ulus devlet kimliğinin mi daha etkin unsur olduğunu ayırt etmek oldukça zor görünmektedir. Din olgusunun bu denklemde önemli bir yer tuttuğu kabul görse de kimi durumlarda etnisite kökenli farklılıkların ve ulus devletin kurucu unsuru olan etnik lider figürünün, dini farklılıkların önüne geçtiği görülmektedir.

ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK FİKRİNİN DAYANAĞI KÜLTÜRÜN İDEOLOJİK DOĞASI

On Dokuzuncu ve Yirminci yüzyıllarla birlikte siyasi milli inşa süreçlerine paralel olarak önemli aşamalar kat eden kültür kavramı, 1960'larla birlikte sosyal bilimlerdeki popüleritesini bir başka kavrama yani etnisiteye terk etmiştir. Bu döneme kadar kültür düşüncesi, kolektif boyuta ve kültürel modellerin sınırlayıcılığına vurgu yaparken etnisite gönüllülüğe, geniş anlamda toplumsal tabakalaşmaya ve siyasi hareketlilik çerçevesinde özel taleplerin stratejik oluşuna vurgu yapmaktaydı (Doytcheva, 2020: 121-122). Doytcheva, kimlik talebi fenomenlerinin kültürün aktarımı ya da seküler geleneklerle ilgisi olmadığına daha çok çoğunluğun kültür ve yaşam biçimini benimseyen bireylerin seçkinlik arayışı içerisinde olduğu bir toplum modeli arayışıyla ilgili olduğu sonucunu ortaya koyan bir kısım ampirik anket çalışmasını paylaşır. Amerika Birleşik Devletleri, Fransa gibi ülkelerde yapılmış örnek çalışmalar üzerine yapılan analizlerden hareketle, kimliğin yeniden kazanımı arayışının öncelikli olarak kültürle değil, daha çok toplumsal ilişkilerle bağlantılandırılması gerektiğine vurgu yapan Doytcheva, bir soru yöneltir:

“Kimlik iddiası bir toplumsal rahatsızlık, eşitsizlik ya da tahakküm durumundan kaçış olduğunda, bireyleri gönül indirmeye karışık bir tanımayla ödüllendirmek ya da cemaat içindeki bölünmeleri dondurmak yerine bunun toplumsal ve ekonomik nedenleriyle mücadele etmek gerekmez mi?” Doytcheva'ya göre çokkültürlülüğü dünya gündemine sokan şey kültürel farklılık değilse çözümün de çokkültürlülük olmadığı sonucu ortaya çıkar (Doytcheva, 2020: 124).

Çoğulculuk üzerine düşünceleriyle öncü isimler Vico, Montesquieu ve Herder'in çoğulculuk biçimlerini ele alan Parekh, her üç düşünürün kültürü yanlış anladıkları noktaları dile getirirken onlara bir eleştiride bulunmaktadır. Her üç düşünür de kültürün ideolojik ve politik boyutunu, ayrıca baskın çıkarların kültürü tanımladığı, oluşturduğu ve kuvvetlendirdiği gerçeğini kavrayamamışlardır. Her kültür bir dünya görüşünü temsil eder, insan ilişkilerini yönlendirme biçimini yansıtır ve kurduğu sosyal düzeni kabul ettirme ve sürdürme eğilimi gösterir. Kültürün kendisi de bir güç sistemidir ve diğer güç sistemleriyle bağlantılıdır. Kültürün politik açıdan tarafsız olması da beklenemez. Üyelerini kendiliğinden ona bağlanmaya zorlayan şeffaf ve tek anlamlı bir sistem olmayan kültür, bu yönüyle diğer kültürlerle rekabete açıktır. Parekh'in “kültürel özerklik yanlısı” olarak nitelendirdiği bu tespite göre, kültürün politika ve ekonomisini göz ardı eden bu üç yazar, onun yaratım, pekiştirme sürecini ve gücünün temellerini de yanlış anlamış oldular

(Parekh, 2002: 100-101). Doytcheva da, siyaset ve iktidar ilişkilerinin kültürel faktörlere önceliğine yönelik Jean François Bayart'a ait "kimlik yanılması" kavramından bahseder (Doytcheva, 2020: 124).

Kültür kavramı merkezli toplum analizlerinin pek çok farklı veçhesi arasında tek tip homojen bir kültürel yapıyı öngören ulus devletler kadar, günümüz çokkültürcü devletlerine getirilen eleştiriler de mevcuttur. Bu noktada süregelen tartışmaların merkezinde yer alan kültür kavramının, kendisini konu edinen sosyal bilimlerce modernizm, postmodernizm, küreselleşme, etnisite vb. pek çok farklı kavramla birlikte ele alındığında çok daha karmaşık bir yapıya büründüğü de bir gerçektir. Bir toplum için kültürel homojenlik ilk bakışta kulağa hoş gelebilirken hatta toplum olma bilincine ve toplumun üyelerinin birbirine sadakatıyla bağlanmasına katkı sunması beklenirken, bu durumun yaratacağı mahzurlar da söz konusu olabilmektedir. Örneğin homojen bir toplumun aynı zamanda farklı olana, ötekine karşı kapalı, hoşgörüsüz olma ihtimali açığa çıkabilmektedir. Yine kültürel anlamda homojen bir toplum değişime kapalı, bu anlamda ürkek hatta baskıcı olabilmekte, bu yönüyle de muhaliflere karşı bezdirici bir eğilim sergileyebilmektedir (Momin, 2012: 36).

Kendi toplumlarını çokkültürlü ve devlet politikalarını çokkültürcü olarak nitelendiren toplumlarda da dönem dönem o toplumun hâkim kültürünü temsil eden, kurucu kültüre mensup bireyleri diğer kültürlerle mensup olanlara karşı olumsuz yaklaşımlar sergileyebilmektedirler. Riccardo Mazzeo, Zygmunt Bauman'la farklı kültürler arasında karşılıklı anlayışı geliştirmeye dönük çabalar üzerine yaptığı söyleşide bir yayında okuduğu yaşanmış bir öyküye yer verir. Çoğunlukla Alman ailelerin yer aldığı park alanında Türk bir aile mangal yakmıştır. Bu sahneyi gören Alman aileler çığlık çığlığa bağırarak tepkilerini ortaya koyarak, onları mangalı söndürmek zorunda bırakmışlardır. Aynı aileler daha sonra normalmişçesine beş metre ötede çırılçıp lak güneşlenmeye başlamışlardır. Doğal olarak Türk ailenin babası bu duruma kızmış, ailenin diğer üyeleri de sahneyi şaşkınlık içerisinde izlemişlerdir (Bauman, 2020: 62). Elbette iki farklı kültürel arka plana ait bireyler arasında yaşanan bu olayda, otokton (yerli) kültüre mensup kişiler ile misafir kültüre mensup kişiler, olaya farklı anlamlar yüklemek durumunda kalmışlardır. Türklerin yeni ülkeyi sevdiklerini, Alman sisteminde yaşamak istediklerini ancak Alman olmayı yalnızca düşündüklerini vurgulayan Baumann, farklı kültürlerin "öteki" ile ilişki kurma biçimleriyle ilgili olarak Norbert Elias'tan bir aktarımda bulunur. Buna göre, ötekiyle kurulan ilişkide onunla tümüyle

özdeşim kurmak ya da ondan bütünüyle kopmak şeklinde iki uç manevrada bulunmaktan kaçınılmalıdır (Bauman, 2020: 64). Mazzeo, aynı bölümde konuya dair görüşlerini sıralarken bizlere doğal gibi görünen şeylerin dahi kültürel bir inşa olduğu, farklı bağlamlarda, çağlarda ve geleneklerde değişkenlik gösterebileceği vurgusunda bulunur. Yukarıda aktarılan, Alman aileler ve Türk aile arasında yaşanan olayda muhtemeldir ki Almanlar konuya daha çok toplum düzeni, sosyal uyum vb. nispeten seküler bir pencereden bakarken Türk aile, hemen yanı başlarına çıplak şekilde uzanan Almanlara karşı daha çok dini hassasiyet temelli bir tepki göstermişlerdir.

BATI-KÜRESEL ŞİDDET VE ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK FRAGMANLARI

Batı'da yaşanan bazı krizlerden hareketle de çokkültürlülük ve onun çağrıştırdığı bir olgu olarak farklı kültürlerle açık oluş, hoşgörüyü yaklaşım ve birlikte yaşama kültürünün kimi durumlarda pratikte karşılık bulmadığı görülmektedir. Yüzyılın başlarında Hollanda'da anti-İslamcı söylemleri ve eylemleriyle dikkat çeken Pim Fortuyn ve Teslimiyet/Submissio filminin yapımcısı aynı zamanda yönetmeni T. Van Gogh cinayetleri, Fransa'da Charlie Hebdo saldırısı gibi olaylarla çokkültürlülüğün aslında çok da iyi yönetilemediğine işaret eden olayların varlığı dikkat çekmektedir (Çınar, 2016: 33). Özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra meydana gelen bu tür olaylarla birlikte Batı'da, farklı kültürlerle olan mesafenin yapıcı anlamda tespiti yerine tedbir alma eğilimi ağır basmaktadır. Bu durum da çokkültürlülüğün bir imkândan daha çok bir mite dönüşmesine yol açıyor görünmektedir (Çınar, 2016: 33).

Küreselleşmenin tüm dünya genelinde dolaşıma soktuğu kavramlardan bir tanesi de özellikle dinlerin bir enstrümanı haline getirildiği "şiddet" olgusudur. Ekonomi, kültür ve siyasetle içkin hale geldiğinde sıradanlaşan şiddet, yirminci yüzyıl boyunca derin ideolojik savaşlara tanıklık edilmesine neden oldu. Günümüzdeyse savaşların artık nadiren cephede, birbirine nazır denk ordular arasında yapıldığı, daha çoksa savaş baronlarının, üniformalı silahlı savaşçıların, silahlı milisler ve teröristlerin giriştiği maceralar şeklinde küresel bir boyuta ulaştığı dikkat çekmektedir. Gelenek ve mitlerin, yeni dini, politik ve ideolojik ihtiyaçları karşılamak üzere yeniden yorumlandığı ve yeni çatışma alanlarının açıldığı bu dönemden en çok etkilenen ise Müslümanların yaşadığı coğrafyalar olmuştur. Afganistan, Somali, Bosna Hersek, Irak ve Suriye gibi bölgelerde sivil yaşamın teminatlarını sağlamak şöyle dursun, bu değeri azaltacak modern çatışmaların varlığı her geçen gün tüm ağırlığıyla hissedilmektedir (Özdil, 2017: 79-80).

“İslami Terör” kavramsallaştırmasıyla bir süredir çağcıl şiddet tartışmalarının merkezinde yer alan ve küresel çapta etkinlik kazanan cihatçı terör örgütlerinin kapasitesi, küresel boyutlara ulaşmıştır. Kamusal alanı dinden ve şiddetten arındırmayı hedefleyen modern siyaset, şiddetle birlikte dini devletten koparmaya çalışmıştır. Modern siyaset anlayışının dini şiddetle birlikte kamusal alanın dışında tutmaya çalışan hegemonik çabasının, köktenci din yorumlarının devreye girmesiyle birlikte ortadan kalkmaya başladığı iddia edilebilir. Modernitenin reddi ve Batı karşısında cihat yoluyla İslam dünyasını savunma gibi iki amaçla kristalize olan İslami terörün yaygınlaşması ve küresel bir olguya dönüşmesi, geleneksel sınırların kaybına ve sınırsızlığa paralel olarak güvensizliğin artmasına neden olmuştur. İfade olunan İslami terörü; kimlik krizi, meşruiyet krizi, ekonomik ve siyasi bir dizi krizin birbirini koşullayan, tetikleyen buhranlar serisinin görünen yüzü olarak okumak da mümkün görünmektedir. Çözüme kavuşmayan bu sorunlar dizgesinin yarattığı hayal kırıklıkları ve hoşnutsuzluklar Batı kaynaklı ilke ve modellerin topyekûn reddine kapı aralamaktadır (Öztürk, 2017: 69-73).

Uzun süredir şiddet sarmalına girmiş, kimin şiddetin öznesi kimin nesnesi olacağına belirsiz olduğu coğrafyalarda, çokkültürlülüğü konuşmak, toplumsal alanı, siyaseti, ekonomiyi, dini alanı ve eğitimi hedeflenen anlamda farklılıkların ve ötekinin kabul gördüğü bir anlayışla düzenlemek, riyaset etmek ütöpik bir alana işaret etmektedir. Bir dönem çokkültürcülük bağlamında özgün fragmanlar sunan Batı’da da, küresel şiddetin kaynaklık ettiği küresel göç dalgalarıyla kendi kıyılarına vuran göçmenlerin varlığıyla birlikte genel havanın değişmekte olduğu dikkat çekmektedir. Her yıl Amerika Birleşik Devletleri’ne bir milyondan fazla göçmen akın etmektedir. Avustralya nüfusunun yüzde kırkıdan fazlası göçler yoluyla ülkeye gelenlerden oluşmaktadır. Yunanistan, Avusturya gibi ülkelerde göçmenlerin genel nüfusa oranı gitgide yükselmektedir. Kayıtlara göre Batı Avrupa’da sayıları yirmi milyonu aşan kayıtlı göçmenleri, bir o kadar da kayıtlı olmayan göçmen nüfus artırmaktadır. Bu durum, ev sahibi konumunda (otokton) olan halkları tedirgin etmekte, göçmenlerin varlığının kendi geleneklerini, inançlarını ve sosyal kurumlarını tehdit ettikleri hissine kapılmalarına yol açmaktadır. Bu durum aynı zamanda göçmenlerin göç ettikleri topluma entegrasyonlarını zorlaştırmaktadır (Momin, 2012: 40).

Akay, Batı’da özellikle 1980’li yıllarla birlikte ortaya çıkan yeni muhafazakârlıktan bahsederken, onunla birlikte baş gösteren kültürel ırkçılığın farklılıklara bakış açısını şu ifadelerle ortaya koymaya çalışır:

“Kültürel ırkçılıkta, öncelikle Batı içinde farklılık üzerine kurulu bir toplumsal kuramı “evet Doğular, Güneyliler, Uzak Asyalılar, Batı’da eğer asimile olmuyorlarsa, kendi farklılıklarını vurgulamak istiyorlarsa çok güzel, bu doğrudur” diyen teori aynı zamanda, “bu farklılıklarını gitsinler evlerinde yapsınlar” anlayışına götürüyor.” (Akay, 2017: 126-127). “Yabancılar dışarı” şeklinde özetlenebilecek bu yargı Batı’nın kendi içinde farklı olana karşı şiddetine kaynaklık etmektedir (Akay, 2017: 127).

Baudrillard, tüketim toplumunun tezatlarını “Tüketim toplumu, aynı zamanda hem bir ilgi toplumu ve bir baskı toplumu hem de barışçıl bir toplum ve bir şiddet toplumdur.” şeklinde ortaya koymaktadır (Baudrillard, 2013: 206). Kuşku uyandıran bir diğer husus da terörle mücadele edenlerle bizzat onu üretenlerin aynı olduğu, bu kavramın özellikle Batılı güçler tarafından bir propaganda ve denetim aracı olarak kullanıldığı hususudur (Öztürk, 2017: 68). Batı, kendi düşünce atölyesinde ürettiği bir toplumsal model, kavram ya da kuram aracılığıyla parlattığı demokratik ve insani değerleri bizzat emperyalist-kapitalist sistemin varlığını sürdürmesi adına değiştirme, dönüştürme becerisine sahip görünmektedir. Öztürk, Chomsky’den “Yeni Dünya Düzenine” ilişkin tespitleri paylaşır. Bu düzen, kendi yerel iktidarına ve ideolojisine direnen, muhalif herkesi ötekileştiren bir üslupla terörizm şemsiyesi altında toplarken, onları terörist olarak nitelendirmektedir. Onların şiddeti gayriahlakidir ancak kendisini medeni olarak nitelendiren dünyanın dünya genelinde uyguladığı şiddet “insani müdahale” adıyla ahlaki bir nitelik kazanmaktadır. Terör örgütleri veya devlet eliyle şiddet sarmalına giren bir toplumda en çok zarar gören şeyse, kamusal alanın çoğulculuk ve yurttaşlık kültüründen koparılmasıdır (Öztürk, 2017: 68-69). Dolayısıyla çokkültürlülük/çokkültürcülük üzerine bir söylem geliştirilecekse kamusal alan şiddetten arındırılmalıdır. Ayrıca dini şiddetin yoksulluk, hayal kırıklığı, dünyada dozu artan nefret gibi dinin kendisinden başka kaynaklarının olduğu da göz ardı edilmemelidir. Sosyologlar ve ekonomistler, belirli sosyal bileşenlerle aşırılıklar ve şiddet arasında bağlantı olduğunu ortaya koyarlarken; psikologlar da şiddetin belirli inanç sistemlerinden ziyade kişilik bozukluklarıyla açıklanabileceği tezini vurgulamaktadırlar (Volker, 2015: 89).

DİNDE ÇOĞULLUK, ÇOĞULCULUK, ÇOĞULLAŞMA

Çoğulluk (pluralism), bir toplumda farklı dini grupların veya dini görüşlerin varlığını ifade için kullanılan, olgusal bir tanımdır (Hendek, 2021: 21). Çoğullaşma da İngilizce “pluralisation” çoğulluk ve çoğulculuk kavramları-

nın da işaret ettiği şekilde, toplumlarda din ve inanç çeşitliliğinin çoğaldığına gönderme yapan bir kavram olarak din eğitimi literatüründe yerini almıştır (Hendek, 2021: 25). Roumeas, çoğulculuk veya çoğulluğun dört farklı anlamından bahseder. Ona göre dini çoğulculuk Batı için söz konusu edildiğinde yeni bir olgu değildir. Aydınlanma öncesi Avrupa’da Hristiyan Katolik Kilisesi, kâfirlerle (Müslümanlar ve Yahudiler) ve Doğu Avrupa Ortodoks Kilisesi ile uğraşıyordu. Bu mücadele yalnızca bu boyutta kalmamış daha sonra on altıncı yüzyıl ve sonrasında Katolikler ve Protestanlar arasındaki mücadele eklenmiştir. Protestanlığın kendi içerisinde öngörülemeyen Lutherçiler, Reformcular (Kalvinistler) ve Anabaptistler gibi rakip cemaatlere bölünmesiyle de yeni bir boyut kazanmıştır. Roumeas, Batı için dini çoğulluğun daha çok teolojik çoğulluk tanımına uyan bu ayrıma değindikten sonra özellikle küreselleşme ve göç olgusu etrafında şekillenen ve Batı için yeni bir dini çoğulculuk tarzına işaret eden sosyolojik çoğulculuğa değinir. Ona göre sosyolojik anlamda dini çoğulculuk, küreselleşme ve göç olgusuyla birlikte hem Avrupa hem de Amerika Birleşik Devletleri için Hristiyanların, Müslümanların, Yahudilerin yanı sıra Hindular, Budistler gibi İbrahimi dinlerin dışındaki diğer dünya dinlerini de kapsar hale gelmiştir (Rouméas, 2015: 12-13). Roumeas’a göre, sosyolojik bir olgu olarak dini çoğulculuk, gelinen aşamada modernite ve sekülerleşmenin dinin ortadan kalkması öngörüsünün aksine dinin kendisinin de içsel bir çoğullaşma sürecine girdiği bir sürece işaret etmektedir. Öyle ki bu çoğulluğun içerisinde dini geleneklerin çoğulluğunun yanı sıra dini geleneklerin içindeki ve dışındaki dini hareketler dışında, inançsızlıkların çeşitliliği de dikkat çekmektedir (Rouméas, 2015: 13).

Çoğulculuk, kendisini yeni bir kültür politikası olarak gündeme taşıyan postmodern yapı gibi belirsizlik, yüzeysizlik ve parçalılık ifade eden bir yapıdadır. Çoğulculuğun zeminini oluşturduğu çokkültürlülük politikaları bir toplumdaki etnik, kültürel ve dini farklılıkların zenginlik olarak görüldüğü bir duruma işaret etmektedir (Çınar, 2016: 28). Bu bağlamda çokkültürlülük, erken dönem ırk, etnisite ve göç araştırmalarının pek çoğunda varsayılan asimilasyoncu idealin karşıtı bir modeli yansıtmaktadır (Marshall, 2020: 126). Bu sebeple pek çok çokkültürcü, liberal küreselci demokrat, Samuel Huntington’un gerçek savaşın kültürel, dini ve geleneksel farklılıklardan çıkacağı şeklinde özetlenebilecek “Medeniyetler çatışması” tezini ırkçı, tek kültürcü ve baskıcı bulmuşlar ve eleştirmişlerdir. Ancak günümüzde küreselleşmenin ekonomik, sosyal ve siyasal bölünmenin eşliğine getirdiği insanlık, çokkültürlülüğün toplumda yaratacağı kültürel bölünme tehlikesine

karşı yeni düşünceler ve politikalar geliştirmesi ihtiyacını açığa çıkarmıştır (Çınar, 2016: 28).

Çokkültürlülük tartışmalarında merkezi öneme sahip bir diğer kavram olarak küreselleşmenin yerel kültürler üzerindeki etkisine dair Mazrui'nin analizleri de dünya toplumları arasında artan benzerliklere odaklanmaktadır. Küreselleşme kanalıyla Batı'nın diğer dünya kültürlerini türdeşleşme, benzeşme şeklinde nasıl tahakküm altına aldığına dair çözümlenelere başvuran Mazrui, "Mevcut yüzyılın sonunda en muzaffer ideoloji Eurolibereal kapitalizmdir (tahakküm)." tespitinde bulunmaktadır (Mazrui, 2012: 14). Kendisini bu yargıya iten temel argümanları sıralarken, dünya toplumlarında yaygın kıyafet tarzının ezici bir şekilde Batı menşeli olması ve İngilizcenin dünya dilleri arasındaki yerine işaretlerle "türdeşleşme" olarak nitelendirmektedir. Aralarında Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Almanya, İngiltere, Fransa, Kanada ve İtalya gibi ülkelerin bulunduğu, küresel ekonominin başlıca aktörlerinin çoğunluğunun Batılı ülkeler olması ve küresel ekonomideki en küçük dalgalanmanın dahi tüm dünyaya şok dalgaları şeklinde ulaşması da bir çeşit "tahakküm" anlamı taşımaktadır. İnternetin uzak mesafeleri yakın etmesi, tüm dünyada ortak iletişime imkân vermesi ve gününbirlik sayısız veriyi dolaşıma sokması da bir çeşit "türdeşleşme" iken, en yaygın sosyal ağların Amerika Birleşik Devletleri merkezli olması da bir "tahakküm" alanına işaret etmektedir. Mazrui, küreselleşmenin etkin olduğu bir diğer alan olarak eğitime de değinmektedir. Yirminci yüzyıl sonu itibarıyla dünya çapında eğitim sistemlerinde de bir benzeşme söz konusudur. Benzer müfredatlar, birbirine yakın programlarla kurulan üniversiteler, akademik statü benzerlikleriyle bu alanda da bir "türdeşleşme" söz konusudur. Elbette bu konuda da Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri eğitim kurumlarının bir tahakkümü söz konusudur (Mazrui, 2012: 12-13). Kıyafet, dil, ekonomi, bilgi ve iletişim kaynakları, eğitim gibi kültürel yapının temel unsurların Batı menşeli tahakküm vasıtalarıyla baskılandığı bir toplumda çokkültürlülük politikalarının bir parçası olarak dinin birey ve toplum için taşıdığı anlam da değişime uğramaktadır.

Modernizmi doğuran Aydınlanma projesi, insana, topluma ve evrene ilişkin tüm soruların tek, evrensel ve rasyonel bir tarzda cevaplandırılabilirliğini iddia etmekteydi. Bu bağlamda, Aydınlanma mirasına sahip çıkan sosyal bilimciler, modernizmi evrensel ve homojenleştirici bir güç olarak gördüler. Yanı sıra diğer siyasal ve sosyal anlamda geri kalmış kültürleri çözücü bir proje olarak sundular (Momin, 2012: 30). Doytcheva, milli toplum (ulus

devlet) ile kültürel farklılıklar arasında süregelen güç ilişkilerinin yüzyılın başlarıyla birlikte tersine döndüğünü iddia etmektedir. Modernlikle özdeşleştirilen ve kurumlarda yansımaları bulan ortak kültür şartına bugün itibarıyla demokratik talepler ve herkes için eşitlik talepleriyle itiraz edilmektedir. Doytcheva, “Neden çoğunluğun dini ayrıcalıklı bir konuma sahip olsun?”, “Okullarda ne öğretilmeli?”, “Neden sadece milli dil yurttaşlık hakkı olsun?” sorularının çokkültürlülük politikalarının yönelttiği pratik sorular olduğunu ifade etmektedir (Doytcheva, 2020: 40).

Doytcheva’da ifade bulan bu sorulara bir toplumsal model olarak cevap sunma iddiası taşıyan çokkültürlülüğün, konu eğitim olunca da pratik, sosyal gerçeklikle uyuşan ve kendi iddialarını genel bir tutarlılık içerisinde sunan cevaplar üretmediği gözlemlenmektedir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri özelinde çokkültürlü eğitim üzerine süregelen tartışmalara göre, çokkültürlü eğitimin maksadı, öğrencileri Amerikan ulus kültürüne ve inanç sistemine uygun bir tarzda, ulusal kimlik bilinci doğrultusunda, ulusun uyumlu bir ferdi olarak yetiştirmektir. Ancak bu yaklaşım diğer gruplar ve özellikle Afro-Amerikalılar tarafından kendilerinin bir kenara itildikleri ve küçük görüldükleri itirazına neden olmuştur. Onlara göre eğitimin ana hedefi öğrencilere kendi etnik ve kültürel kimliklerini yaşatmak, kendi tarihleri ve gösterdikleri başarılarla gurur duymalarını sağlamaktır. Parekh, aralarında mevcut farklara rağmen her iki yaklaşımın da hatalı bir eğitim felsefesi olduğu vurgusunu yapar. İkisi de gerek geniş politik toplum, gerekse dar etnik toplum bağlamında bir topluluğu yaşatmak ve onu olumlu bir biçimde sunma gayreti içerisindedirler. Her iki yaklaşımda da eğitime politik ve araçsal bir bakış açısı söz konusudur. Oysa çokkültürlü eğitim, temelde baskın eğitim sisteminin Avrupa merkezli ve bu nedenle tekkültürlü eğitim içeriğinin bir eleştirisi olmalıdır. Zira on yedinci yüzyıla birlikte Avrupa uygarlığı, insanlığın uygarlık anlamında ulaştığı en yüksek seviyeyi ve yaşam biçimini temsil ettiğini ve bu noktada diğer yaşam biçimlerini eleştirecek standartları belirleme hakkının olduğunu iddia etmektedir. Üstelik bu görkemi elde ederken Avrupa dışı kültürlerden yardım almadığı ve onlara çok az şey borçlu olduğu iddiasındadır. Onu biçimlendiren kaynakları arasında, entelektüel ve politik temellerini borçlu olduğu Atina ve Roma başta gelmektedir. Ahlaki ve dini yapısını Greko Romen mirasın ışığı altında yeniden biçimlendiren, sonradan etkin bir itici güç halinde Hristiyanlık ön plana çıkmaktadır. Ve son olarak modernizm öncesi kültürel mirasın şekillendirdiği Avrupa’nın eşsiz başarıları olarak sunduğu bireycilik, laiklik, bilim ve teknolojinin gelişmesi, Avrupa’nın kültürel temellerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda eğiti-

min içeriği de uzun zamandır Avrupa uygarlığı tarafından belirlenmektedir (Parekh, 2002: 287-288).

Avrupa kültürünün ihtişamı ve eşsizliği vurgusuna dayalı, diğer uygarlıkların başarılarını küçümseyen ve yok sayan bu tekkültürlü eğitim anlayışının iddia edilen aksine eleştiri yeteneğine katkı sunması beklenemez. Yabancı kültürlerle üstten bakan, onları küçümseyen yaklaşımı, öğrencilerin bu kültürlerle olan entelektüel merakını zayıflatır. Kendi kültürlerinin ihtişamı ve dehasına odaklanan öğrencilerin, kendini beğenmişlik ve kibir tuzağına düşmeleri söz konusudur. Aynı zamanda saldırganlığı, duyarsızlığı ve ırkçılığı beslemeye eğilimli bir yaklaşımdır (Parekh, 2002: 288). Nitekim çokkültürlülüğe dair özgün fragmanlar sunan Batı toplumlarında, filmin geneline bakıldığında bu tekkültürcü yaklaşımın izlerini görmek mümkündür. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde bir dönem Afrika kökenli ve hispanik kökenli öğrenciler için ülkenin prestijli üniversitelerine girişte uygulanan pozitif ayrımcılık uzun tartışmalara kapı aralamış, konu dönem dönem mahkemelere taşınmıştır. 1990'lı yıllarla birlikte birçok eyalette söz konusu pozitif ayrımcılık uygulamaları referandumlar veya yargı kararlarıyla sonlandırılmışlardır. Bunun sonucunda ülkenin prestijli üniversitelerinde okuyan siyahi ve hispanik öğrencilerin sayısında ciddi düşüşler olmuştur (Doytcheva, 2020: 112-113). Dolayısıyla çokkültürlülüğün farklılıkları kabule dayalı, ötekiyle eşitlik esaslı bir ilişkiyi öngören yaklaşımına rağmen Batı uygarlığının kendi üstünlük iddialarından ve diğer kültürleri küçümseyen yaklaşımından tam olarak vazgeçtiğinden söz edilemez.

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE DİN EĞİTİMİ

Ötekinin dinine bakış söz konusu olduğunda, din felsefesinde genel olarak dışlayıcılık ve kapsayıcılık kavramlarının yanında üçüncü bir seçenek olarak, çokkültürlülük ön plana çıkmaktadır. İnanılan dinin tek hakiki ve kurtarıcı din olduğunu kabul "dışlayıcılık"; inanılan dinin hak din olduğunu kabul ile birlikte diğer dinlerin de hakikatten izler barındırabileceğini kabul ise, "kapsayıcılık" şeklinde tanımlanabilir. Çoğulcu dini/dinsel bakış açısını ise, her dini geleneğin kendi inananlarını diğerlerinden bağımsız olarak kurtuluşa erdirebileceği varsayımıyla ifade etmek mümkündür (Hendek, 2021: 20). Vahiy kaynaklı olsun veya olmasın tüm dünya dinlerinin inanç ve ibadet sistemleriyle, toplumsal yaşantıyı düzenleyen kurumlarıyla, ahlaki ve hukuksal düzenlemeleriyle "mutlak hakikat" iddiası taşıdıkları ve kendilerine inananların kimliklerini bu çerçevede inşa ettikleri bir gerçektir (Altaş, 2022: 171).

Dünyada mensubu en kalabalık olan dinlerin başında gelen Hıristiyanlığın Katolik versiyonu, yüzyıllar boyunca “*Extra Ecclesiam nulla salus*, Kilise dışında kurtuluş yoktur.” şeklinde dini dışlayıcılığın en katı versiyonunu sergilemiştir (Rouméas, 2015: 11). Altaş, Hıristiyanlıkta belirgin bir anlayış olan dini dışlayıcılığın (exclusivism) izlerini tarihsel İslam düşüncesinde de bulmanın mümkün olduğunu ancak İslam düşünce tarihinin içinde kurtuluş konusunda farklı yaklaşımları bir arada bulundurduğunun göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtir (Altaş, 2022: 172).

Tüm insanlar için kurtuluş yolunun açık olduğu, inanılıp doğru kabul edilen dinin yanı sıra hakikate diğer dinler vasıtasıyla da ulaşılabileceği, diğer dinlerde de ilahi rahmetin mevcudiyetinin imkânından söz eden kapsayıcı anlayış, kısmen de olsa çoğulcu dini anlayışa yaklaşır görünmektedir. Çoğulcu dini anlayışta mutlak ve ilahi bir hakikat vardır ve dinler bu mutlaka ulaşma noktasında eşit derecede temsil hakkına sahip kabul edilirler. Bu durumda bu yollardan hangisine tabi olunursa sonuçta kurtuluşa ulaşılabilir iddiasında bulunur (Altaş, 2022: 173). Önde gelen savunucularından olan John Hick, Mevlana’nın (ö. 672/1273) “Lambalar farklı olsa da, ışık aynıdır, çünkü o Mâverâ’dan gelmektedir.” sözlerinin dinde çoğulculuğu (plüralizm) özetleyen en etkili sözler olarak paylaşır (Çınar, 2016, s. 64). Ancak dini çoğulculuğa getirilen en önemli eleştirilerin başında, belirli bir dini duruşu olmaması ve dinlerin temel iddiasını tahrip etmesi gelmektedir (Altaş, 2022: 174). İslam düşünce tarihinde görüşleri dini çoğulculuk fikrine zemin teşkil edebilecek şekilde yorumlanan Mevlanâ’nın, aksi yönde yorumlanabilecek görüşlerinin mevcudiyeti de bilinmektedir. Sürûş, onun, “in-cehan ceng-est çun kul bingeri, zerre zerre hem-çu din bâ kâfiri/ Hangi yanına baksan bir savaştır bu dünya, zerre zerre tıpkı küfürle savaşan din gibi” dizelerini, diyalektik mantığa göre dünyanın her yanında zıtların birbirlerine karşı sürdürdüğü amansız ve sonsuz savaşın bir tezahürü olarak yorumlamaktadır. Dizelerin devamı, “Bir zerre sola çekmek istemekte her şeyi, öbürü sağa çekmek istemekte her şeyi. İşte dünya bu savaş sayesinde ayakta, bırak sürsün bu savaş bir sonuca çıksın. Hem bayındır hem ebedidir öte dünya. Çünkü zıtlar üstüne terkip edilmemiştir.” şeklinde zıtlıklar arasındaki bu savaşın lüzumuna göndermeler barındırmaktadır (Sürûş, 1988: 29). Çınar, özellikle İbrahimi gelenek dairesinde nitelendirilen dinlerin kendi geleneklerinden koparak evrensel (özcü) bir formülasyonun içine girmeye direneceğini ifade eder. Ayrıca yalnızca İbrahimi dinlerde değil diğer dünya dinlerinde de ortak değerlerin varlığı, normal karşılanmalıdır. Bu gerçeğe yalnızca din üzerinden değil insanın var oluşu üzerinden ilerlenerek de ulaşılabilir (Çınar, 2016: 65).

“Şüphesiz Allah katında din İslam’dır.” (Âl-i İmrân, 3/19); (*Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, 2009, s. 61) veya “Sen dinlerine uymadıkça, ne Yahudiler ne de Hristiyanlar asla senden razı olmazlar.” (el-Bakara, 2/120) gibi dini dışlayıcılık kapsamında değerlendirilebilecek ayetlerin varlığı, tıpkı kültürler gibi dinlerin de kendi bağlılarının kimliklerini inşa etme iddiasıyla bağlantılı değerlendirilmelidir. Dini kimlik de diğer kimlik türleri gibi kendisini “öteki” üzerinden inşa eder. Haddizatında çokkültürlülük/çokkültürcülük ve/veya çokkültürlü din eğitimi üzerine yapılan çalışmaların kaçınılmaz düşünsel faaliyet alanlarından bir tanesi, ötekiyle kurulan ilişki ve ötekine bakış açısıdır¹. Ötekini var saymak, onu sağlıklı bir insani, kültürel zeminde ele almak çokkültürcülük yaklaşımlarının temel öncelikleri arasında yer almaktadır. Yukarıdaki satırlarda dini dışlayıcılık kapsamında değerlendirilebilecek ayetlere yer verilmişti. Bu ayetlerde ifade edilenler etnisite kökenli olmaktan ziyade, dini kimlik tanımlamaları üzerinden bir bakış ortaya koyarlarken, aslında İslam gibi evrensel olma iddiasında olan ve iman ettim dediği andan itibaren daha önce Müslüman olan herkesle aynı haklara sahip olma hakkı elde edilebilecek, sübjektivite barındıran bir insan grubuna yönelik ayetlerdir. Nitekim bu ayetlerin indiği ilk günlerde kâfir, müşrik, ehl-i kitap veya münafık tanımlamasıyla kendilerine hitap ettiği nice insan, daha sonra kendisini Müslüman olarak tanımlar olmuşlardır. Konuya dair bir başka argüman, Hristiyan dini dışlayıcılığının bir tezahürü olan “Kilise dışında kurtuluş yoktur.” yargısı, kilise dışında kalan herkesi dışlayan, ötekileştiren bir yargı olarak ön plana çıkarken, acaba “ özü itibarıyla dışarıdaki herkesi kiliseye davet anlamı da çıkarılabilir mi?” sorusuna verilebilecek yanıtla bağlantılıdır. Benzer bir bakış açısıyla, “Ben sizin kulluk ettiklerinize kulluk edecek değilim. Siz de benim kulluk ettiğime edecek değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır.” (Kâfirûn, 109/4-6) ayetlerini nasıl anlamak gerekmektedir? Ayetlerde dini anlamda hem kendini hem de ötekini bir konumlandırma söz konusudur. Örneğin daha önce aktarılan “Sen dinlerine uymadıkça, ne Yahudiler ne de Hristiyanlar asla senden razı olmazlar.” (el-Bakara, 2/120) ayeti, Mâide suresi 82. ayetle birlikte değerlendirildiğinde konu biraz daha tahsis kazanmakta, dini anlamda ötekiyle kurulacak ilişkiye dair kıstaslara yer verilmektedir. Söz konusu ayette, “(Ey Muhammed) İman edenlere düşmanlık etmede insanların en şiddetlisinin kesinlikle Yahudiler ile Allah’a ortak koşanlar olduğunu görürsün. Yine onların iman edenlere sevgi bakımından en yakınının da “Biz Hristiyanlarız” diyenler olduğunu

¹ Küreselleşmenin getirdiği yerleşme çerçevesinde ortaya çıkan çokkültürlülüğün “ötekine” bakışta yarattığı değişimlere dair bkz. (Altaş, 2022: 170-171).

mutlaka görürsün. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır. Onlar büyüklük de taslamazlar.” (el-Mâide, 5/82) hükmü yer almaktadır. Ayette Müslümanlara karşı sevgi beslemesi muhtemel grup olarak bahsedilen Hristiyanlarla ilgili olarak kullanılan “كَيْسِيْنٌ/kissîsîn” (keşiş) kelimesi, “Bir şeyi geceleyin takip edip, talep etmek.” (İsfahanî, 2012: 844) anlamına da gelmektedir ki Rabbin rızasını geceleyin ibadete kalkarak arayanlar kast edilmektedir. Ayette Müslümanlara karşı kibir beslemeyen, Rabbin rızasını aramak için geceleri ibadetle meşgul olan, ruhban sınıfından Hristiyanların, pekâlâ Müslümanlara karşı sevgi besleyebileceği vurgusu, ötekiyle kurulabilecek sağlıklı bir ilişkinin ipuçlarını barındırmaktadır. Kendi dini vecibelerine odaklanmış, diğer bir dinin mensuplarına üstten bakmayan bir anlayışa vurgu yapılmaktadır ki klasik tefsirlerde bu ayetin, Müslüman muhacirlere Habeşistan hicretinde kucak açan Necâşî Ashame’yle (ö. 9/630) ilgili olduğu belirtilmektedir (İbn Hişâm, 1955: 392). Söz konusu ayetteki vurguyu dinlerin hakikat iddialarını yok saymadan, belirli değerler üzerinden ötekiyle sağlıklı bir bağ kurma ve iletişim zemini yaratmanın imkânı dâhilinde okumak mümkündür. Özellikle çokkültürcülüğün sıklıkla vurgu yaptığı adalet ilkesi gereği de ötekine bir var oluş alanı tanıma; her bireyin yaşam hakkına sahip olması ve adalet isteme hakkına, dini bir perspektif kazandırmak da mümkün olmalıdır.

ÖTEKİNİ ANLAMAK VE ÜST DEĞER OLARAK ADALET

Umberto Eco (1932/2016), ötekiyle kurulabilecek sağlıklı bir ilişkinin niteliği ve vahyedilmiş bir ahlaka sahip olmayan, ruhun ölümsüzlüğüne ya da ölümden sonra bir hayata inanmayan birisinin ahlaklı olup olmayacağına dair analizlerinde, etik boyutun öteki sahneye girdiğinde başladığını ifade eder. İster ahlak yasası isterse hukuk yasası olsun tüm yasalar, başta ötekiyle olmak üzere insanlar arası ilişkileri düzenlemektedir. İnsan bilimlerinin en laik olanlarının ortaya koyduğu verilere göre de bizi tanımlayan, biçimlendiren, ötekidir, onun bakışıdır. Konu ahlak olunca örneğin kötülüğün cezbediciliği, vahye dayalı iyilik algısı olanlar için de geçerlidir. “Bir etiğin gücü azizlerinin davranışlarıyla ölçülür, “tanrıları mideleri olan” cahillerin davranışlarıyla değil.” diyen Eco, inançlı olmayıp ölümüne bir anlam vermeyi dert etmeyenler kadar, inançlı olduğu halde ölmek için bir çocuğu boğazlamaya hazır kimselerin varlığından bahseder. Tüm kültürlerde geçerli ortak kavramların varlığına vurgu yapan Eco, en azından ayakta duran varlıklar olarak aşağı-yukarı, sağ-sol ayırımı, yürüme, ayakta durma vb. ortak fiziksel aktivitelerimizin varlığından söz eder. Hiçbirimiz konuşması, görmesi, uyu-

ması engellensin istemeyiz. Ayrıca cinsellik, konuşma zevki, çocuk sevgisi, sevilen birisinin kaybından duyulan acı gibi ortak unsurların varlığı bizleri birbirimize yaklaştırırken bu ortaklıklar, her şeyden önce başkalarının be-densellik haklarına saygı duymayı gerektirmektedir (Eco, 2020: 77-81). Eco, ötekiyle kurulacak sağlıklı bir ilişkiyi ve din dışı bir etiğin imkânını ele aldığı bölümü, doğal bir etiğin, temel noktalarda aşkınlık inancı üzerine kurulmuş bir eğitimin ilkeleriyle bağdaştırılabileceği düşüncesiyle tamamlar. Nasıl ki dinlerin kendileri arasında uyuşmayan, belirli çatışma noktaları mevcutsa doğal etikle de benzer uyuşmazlıklar mümkün görünmektedir. Bu noktada gerekense iki tutumdur: Sevgi ve sağduyu (Eco, 2020: 86).

Çokkültürlülük düşüncesinin ve toplumsal modelinin ön plana çıkardığı eşitlik ve toplumsal adalet fikrinin, itiraza mahal bırakmayacak önemde bir insani ve toplumsal değer olduğu ortadadır. Başta İslam olmak üzere diğer dünya dinlerinde de temel ahlaki değerler arasında yer alan adalet fikri, din dâhilinde olduğu kadar din dışı düşünsel faaliyet alanında da karşılığı olan bir değer olarak, tüm insanların ötekinden talep ettiği bir hak olarak çağımızda uluslararası sözleşmelerle de koruma altına alınmaya çalışılmıştır. Sürûş, adaletin din ötesi ve dinden daha genel bir kavram olduğunu iddia eder. Elbette din de adaleti yadsımaz, bizzat emreder. Ancak insan akli adaleti dinin dışında da kavramaktadır. Hatta akıl, içinde adalet fikri olmayan bir dinle karşılaşması durumunda onu reddetme eğilimi gösterir (Sürûş, 1995: 25). Dolayısıyla bir insanı âdil kılan belirleyici unsur, yalnızca kendisini içerisine dâhil ettiği etnik ya da dini temelli kimlik tanımları değildir. Din adaleti emreder, teşvik eder ancak tek başına dini kimliğiniz sizi adil kılmaya yetmez. Adilseniz, hayatınızda adalet ilkelerine yer veriyorsanız adilsinizdir. İslam filozoflarına göre adalet, ölçülülük ilkesi olarak ön plana çıkarken beraberinde hikmet, şecaat ve iffet erdemlerini de barındıran birleşik bir erdeme işaret etmektedir. Tehzîbü'l-Ahlâk isimli eserinde İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), toplam yirmi tane tali erdem sıralamışken, Tûsî (ö. 672/1274) bunları on iki adetle sınırlandırmıştır. Dostluk, birlik, vefa, şefkat vb. erdemlerin yanı sıra, adaletle ilişkin bu on iki sınıflandırmadan bir tanesi de "İyi ilişki, karşılıklı ilişkilerde bütün tarafların razı olacakları şekilde infaflı ve dengeli davranmaktır." şeklinde tanımlanmaktadır (Demirkol, 2020: 191-192). Adaletin insanlar arası ilişkilerde ve ötekine bakışta ön plana çıkardığı belirleyici bir ilke de müteakabiliyettir. Kendine yapılmasını istemediğini şeyi başkasına yapma²

² Dünya dinlerinin pek çoğunda geçerli bir ahlaki kaide olarak dikkat çekmektedir. İncil'de, "İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın." (Luka, 6/31; Matta, 7/12) şeklinde yer almaktadır. Benzer bir mesaj, Rasûlullah'ın (sav) dilinden "Sizden birisi kendisi için sevip istediği şeyi kardeşi için de sevip istemedikçe iman etmiş sayılmaz." şeklinde verilmektedir (Müslim, 1955).

şeklinde ifade olunan genel geçer ilkeye göre, kendi kutsalıyla ilgili hassasiyetlerin ötekinin kutsalına karşı da gösterilmesi gerekmektedir. “Onların, Allah’ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin, sonra onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah’a söverler.” (el-En’âm, 6/108) ayetinde, ötekinin kutsalına yaklaşımla ilgili bir incelik göze çarpmaktadır.

Çokkültürlülük ve davet ettiği temel insani, kültürel değerlerle ilgili etkili fragmanlar sunan Batı’nın filmin bazı kesitlerinde, Kur’an yakma eylemleri gibi diğer dinlerin kutsalına saldırı niteliğindeki eylemleri, düşünce özgürlüğü kapsamında değerlendiren, çokkültürcülük politikalarıyla çelişen uygulamaları halen gözlemlenebilmektedir. Öyle ki Danimarka, 334 yıldır ceza kanununda mevcut, dini değerlere hakaret paragrafını 2017 yılında kaldırmıştır. Almanya’da da ceza kanununda bulunan benzer bir maddenin kaldırılması uzun süredir tartışılmaktadır (*Üç soruda İsveç’te Kur’an yakma eylemi*, 2023).

Parekh, çokkültürlü eğitimi konu edindiği bölümde, çokkültürlü eğitim ilkesiyle en yakından ilişkili kavramın “müfredat” olduğu vurgusunu yapmaktadır. Müfredata ilişkin iki temel şart arasında ilk olarak, müfredatın aşırı dar olmaması tavsiyesinde bulunur. Yanı sıra bir müfredat dünyadaki her şeyi de kapsayamaz. Bu durumda ideal olan, öğrencilere söz konusu dersin temel temsil biçimlerini tanıtmak, temel bazılarını odaklanmak, geride kalan alanları kendi başlarına incelemelerini sağlamaktır (Parekh, 2002: 290). Bu doğrultuda, ötekini tanımak, onun insani haklarına eşitlik ve adalet temelli bir bakış açısı geliştirmek, din eğitimi süreçlerinde öğrencilere kazandırılması gereken temel etik ilkeler arasında yer almalı, din eğitimi süreçlerinin müfredat dışında bıraktığı alanlarla ilgili olarak da öğrencilerin özellikle sağduyulu bir bakış açısı geliştirmeleri yönünde çaba sarf edilmelidir.

ÜLKEMİZDE KÜLTÜR POLİTİKALARINA KISA BİR BAKIŞ VE DİN EĞİTİMİNE YANSIMALARI

Çoketnikli, çokdinli ve çokkültürlü bir toplum olan Osmanlı Devleti’nin modernleşme ve Batılılaşma tesiri altında başlayan politik reform hareketlerinin en yoğun yaşandığı dönem kuşkusuz II. Mahmud (1808-1839) saltanatıdır. Bu dönemle birlikte Osmanlı Hükümeti üzerinde Batılı büyük güçler tarafından kurulan baskıların önemli bir ayağı, Hristiyan tebaaların statülerine ilişkin düzenlemelerdi. Sultan Abdülmecid’in 1839’daki Tanzimat Fermanıyla birlikte din farkı gözetilmeksizin tüm Osmanlı tebaasına sağlanan belirli haklar, 1856 tarihli Islahat Fermanı ile bir kez daha teyit edildi.

Tüm bu reformlarla gayr-ı müslim topluluklara verilen haklar, İslam'ın üstünlüğü esasına dayalı müterafenin ve Müslümanların diğer din mensuplarına hâkimiyet fikrinin sarsılması, asırlar boyunca İslam'ın öncüsü ve müdafisi rolünü üstlenmiş bir toplumda, özellikle Balkanlarda başlayan toprak kayıplarıyla birlikte Hristiyanlık karşıtlığının yükselmesi sonucuna yol açmıştı (Ureil, 2012: 236-238). Dönemin reformları arasında yer alan gayr-ı müslim tebaaya da askere alınma hakkı sunulması, yalnızca bu haktan vazgeçmek istemeyen Hristiyanların muhalefetiyle karşılanmamış, bir gayr-ı müslimle yan yana savaşmayı ve ondan emir almayı benimsemeyen Müslümanları da rahatsız etmişti (Ureil, 2012: 238). Bu döneme kadar kendisine İslam'ın müdafisi rolü biçilen halkın bozulan psikolojisi, geçmişi yüzyıllara ulaşan birliğe yaşama tecrübesini sonlandıran, yükselen milliyetçilik akımı ve ulus devlet düşüncesinin tesiriyle bir bir İmparatorluktan kopan halklara karşı negatif bir mecraya doğru evrilmiştir. Dönemin psikolojisine dair önemli tespitlerden bir tanesi, Cemil Meriç'e aittir: Bu Ülke'sinde su alan bir gemiye benzettiği İmparatorluk hakkında şunları söylemektedir:

"Bu ülke 89'dan beri su alan bir gemi ... Fransız İhtilâli yalnız Batı feodalitesinin değil, ihtiyar Şark'ın da ölüm çanı. Osmanlı bir başka medeniyetin varlığını o zaman fark eder. Avrupa maddedir, kendisi ruh. Bu tanımadığı dünyanın kesif ve müsel sel taarruzları karşısında kuvvetinden şüphe etmeğe başlar. Hayret, yerini hayranlığa bırakır, hayranlık teslimiyete." (Meriç, 1994: 133).

Tanzimat Fermanıyla birlikte, devletin diğer kurumlarında olduğu gibi eğitim sisteminde de köklü reformlar yapılmıştır. Yüzyıllardır varlığını sürdüren eğitim kurumları olarak medreselere alternatif, devletin ihtiyaç duyduğu insan kaynağını temin amaçlı Batı tipi eğitim kurumlarının açılması, Osmanlıdaki zihniyet değişiminin bir göstergesiydi. Dönemin bazı aydınlarından medreselerin varlığına yönelik eleştiriler yöneltilmeye başlamış, bu kurumlar modası geçmiş, tarihe mal olmuş, artık dönemin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kurumlar olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet'le birlikte medrese sistemine yönelik eleştiriler, Ali Naci ve Abdullah Cevdet gibi Batıcılığı ideolojik tarzda benimseyen kişiler tarafından kaleme aldıkları eserlerde, hem medrese kurumunu hem de kuruma mensup müderrisleri ve talebeleri tahkir edici boyutlara ulaşmıştır (Turan, 2017: 244-246). Ureil, Tanzimat dönemi reformlarının, imparatorluğun parçalanmasını önleyemeyişinin ilk nedeni olarak, dönemin liderlerinin, dış güçlere ekonomik ve mali bağımlılığın, onlara savaş cephesinde yenilmekten daha tehlikeli oluşunu kavrayamamaları olduğunu ileri sürer. Ayrıca yaptıkları reformlar halktan neşet etmemiştir, kamuoyu desteğinden yoksun düzenle-

melerdir. Yabancı bir toplumdan alelacele bir tarzda aktarılan bu reformlar ancak bir grup elite karşılık bulmuş, 1868 yılı itibarıyla ancak yüzde ikisi okuma yazma bilen muhafazakâr çoğunluk tarafından ihtiyatla karşılanmıştır (Ureil, 2012: 242).

Modernitenin pozitivist bir anlayışla Batı'da hedefe oturttuğu Hristiyanlığa benzer şekilde, artık eski ihtişamını yitiren İmparatorluğun Batı hayranı aydınları tarafından İslam da bazen örtülü, bazen açık açık hedefe oturtulmuş, ayrıca din, çöküşün nedenleri arasında sayılmaya başlanmıştır. Meriç'in " Tarihinden koparılır aydın, toprağından, hatırlarından, hikmet-i vücudundan koparılır." (Meriç, 1994: 133); "Aydın, batan bir gemidedir. Ufukta rüyaların en muhteşemi: Avrupa. Servetin, şöhretin, şehvetin daveti."; "Türk aydını Tanzimat'tan beri sığınacak ada arayan bir garip sürgün." ifadeleriyle tasvire çalıştığı dönemin aydını, artık yönünü Batı'ya dönmüştür. Meriç'e göre Tanzimat dönemi sonrası aydınına yakışan en uygun sıfat müstağriptir. Gerek edebiyat gerekse düşünce özgünlükten uzaktır. Taklit, intihal ve tercüme üzerine kurulu olduğu için Batı'nın gölgesi niteliğindedir (Meriç, 1994: 137). Dönemin aydınları arasında Abdullah Cevdet gibi, medeniyet Avrupa medeniyetidir, başka bir medeniyet mevcut değildir, iktibasla ya da kopyayla yetinilmemeli, gülüyle dikeniyile alınmalı diyecek kadar yönünü Batıya dönenlerin yanı sıra kurtuluş reçetesini Yunanda ya da İran'da arayanlar da vardır. Meriç, Samih Rifat, Rıza Tevfik gibi dönem aydınlarının Zerdüş'te olan ilgilerinden hareketle bir soru sorar ve cevabını şu şekilde verir: "Şark düşmanı intelijansiyamızın, Şarklı bir hakîme beslediği bu derin muhabbeti nasıl izah edeceğiz? Avrupa'ya olan sadakatiyle. Zira şairlerimizin terennüm ettiği bu Zerdüş, Avrupa'lı bir Zerdüş'tür. Ve Zerdüşperest ulemamızın tek amacı vardır: İslamiyet'i unutturmak." (Meriç, 1994: 148).

Abdullah Cevdet gibi II. Meşrutiyet dönemi Batılılaşma yanlılarının görüşleri, Cumhuriyet döneminin kurucu düşüncesinin Batılılaşma fikriyle de ileri noktaya taşınmıştır. (Köylü, 2018: 21). Bu dönemde aynı zamanda Fransa tipi otantik laikliğin benimsendiği, bu bağlamda dinin laikliğin antitezi olduğu düşüncesinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir (Köylü, 2018: 20). Tanzimat Döneminde başlayan, 1908-1918 yılları arasında hız kazanan medrese ve din öğretimindeki yenilikler, 1921 yılında henüz kurtuluş savaşı devam ediyorken, Medâris-i İlmiye Nizamnamesi gibi düzenlemelerle Cumhuriyet dönemine taşınmaya çalışılmıştır. Ancak yeni dönemle birlikte din öğretimi kurumlarının faaliyetlerinin süreçte kesintiye uğrayacağı sorunlu bir döneme geçilmiştir (Zengin, 2019: 230).

Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra kurucuları tarafından bir modernleşme projesi olarak, ulus devlet anlayışıyla kendi vatandaşını yetiştirmek isteyen yeni Cumhuriyet, 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ile eğitim alanında ilk müdahalesini gerçekleştirmiştir (Aydın, 2019: 212). Cumhuriyet dönemine geçişle birlikte eğitim sisteminin kazanımları bağlamında Osmanlı döneminden mutlak bir kopuşa işaret edercesine, o dönem adeta bir devr-i sabık haline getirilmiş, geçmişle kurulacak bir diyalog, bugünü yeniden kurmak adına sakıncalı görülmüş gibidir (Aydın, 2019: 220). Artık eğitim reformları anlamında devletin tutumu, otoriter bir yapıya bürünmüştür. Bu hava okula da yansımış, adeta okulla toplum arasında bir doku uyumsuzluğu, bir kopukluk oluşmuştur. Esasen bu kopuşun izlerini Tanzimat'a kadar götürmek mümkündür (Aydın, 2019: 224). Buraya kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Cumhuriyetin kuruluş döneminde yapılan eğitim reformlarına ana hatlarıyla değinilmiş olmasının nedeni, Tanzimat'la başlayan ve Cumhuriyetin kuruluşuyla hız kazanan reformların, din eğitimi süreçlerine müdahalelerinin, modernizmin öngördüğü şekilde dini, sosyal hayatın dışına öteleyen yapısına işaret etmektir. Bu müdahalelerde ulus devlet modelinin öngördüğü tarzda, kültür politikaları bağlamında tektipleştirici bir yaklaşımın izleri de mevcuttur. Tektipleştirici bu anlayış, Cumhuriyetin yeni başkenti Ankara'nın düzenine de etki etmiş, 1929'da dönemin Ankara valisi olan Nevzat Tandoğan, kötü giyimli, pejmürde kıyafetli insanların, şehrin yeni kurulmakta olan semtlerine girmelerine izin vermemiştir (Köylü, 2018: 21). Bu noktada uzun uzadıya örgün din öğretimi bağlamında İmam Hatip okullarının, İlahiyat Fakültelerinin veya yaygın din öğretimi bağlamında Diyanet İşleri Teşkilatının tarihine girilmeyecektir. Ancak bu kurumlardan, II. Abdülhamid döneminde Dârulfünûn-i Şâhâne Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi adında kurulan Türkiye'nin ilk İlahiyat fakültesinin durumuna kısaca değinmek, devletin din eğitimi süreçlerine müdahalesinin niteliğini kavramak açısından yerinde olacaktır. Fakültenin bünyesinde açıldığı Dârulfünûn, 1845 yılında başlayan ancak gecikmelerle ancak 1900 yılında açılan bir eğitim kurumu olarak, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma serüveni doğrultusunda Avrupa'daki yükseköğretim modeline uygun tarzda, medreselere alternatif bir kurum şeklinde planlanmıştı (Ünver & Sarıkaya, 2022: 16). 23 Temmuz 1908'te II. Meşrutiyet'in ilanıyla merkezi otorite ulusçu bir yapıya evrilirken, Dârulfünûn'un "Şâhâne" unvanı, yerini "Osmânî"ye terk etmişti. Fakülteye karşılık kullanılan "Şûbe" ibaresi ise bir süre daha kullanılmaya devam edecektir (Ünver & Sarıkaya, 2022: 92).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde iki farklı adla yoluna devam eden bu eğitim kurumu, Cumhuriyet'in kuruluşundan yaklaşık dört ay sonra yeniden hız kazanan eğitim reformları kapsamında 3 Mart 1924 tarihli Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu sonrası medreseler kapatılınca, İstanbul Dârülfünûn bünyesinde Edebiyat, Fen, Tıp, Fen ve Hukuk fakültelerinin yanında İlahiyat Fakültesi şeklinde yeniden açıldı (Ünver ve Sarıkaya, 2022: 158). Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni sistemin beklentilerini karşılamak amacıyla hararetli tartışmalara konu olan kurum, dönemin hükümetiyle eğitim kadrosu arasında ortaya çıkan ihtilaflar ile kurumun ilmi sorumluluklarını yeterince yerine getiremediği, inkılaplara karşı duyarsız kaldığı ve fakültenin din propagandasından öteye geçemediği gibi tartışmaların gölgesinde kapanmaya doğru yol aldı. Albert Malche'nin hazırladığı raporların da tesiriyle 1933'te kapatıldı. Zaten fakülte kurulduğu günden itibaren yeterince öğrenci bulamamak, diğer fakültelere nazaran daha az ödenek almak gibi sorunlarla boğuşurken, bir yandan da mezun öğrencilerin istihdam kaygıları da eklenince, kapanma kaçınılmaz bir sonuçtu. Son ikisi Kütahya ve İstanbul'da mevcut olan İmam Hatip okullarının da 1929-1930 yılında kapatılmış olması, Dârülfünûn İlahiyat'ın müstakil bir fakülte olarak eğitim hayatını devam ettirme ihtimalini ortadan kaldırmıştı (Ünver ve Sarıkaya, 2022: 203-206). Ülkeyi, 1930'lu yıllarda kapanan İmam Hatip okulları ile 1933 yılında kapatılan fakülte düzeyinde eğitim verilen Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi sonrası, on beş yılı aşkın süreyle örgün din eğitimi verilen hiçbir din eğitimi kurumunun olmadığı bir tek parti dönemi beklemekteydi. Zaten Tanzimat'la birlikte başlayan okul ve halk arasındaki kopuş, millete karşı kibirli ve müstağni, dayatmacı, buyurgan, farklılıklardan öğrenme eğilimi göstermeyen, buna tenezzül dahi etmeyen okul yaklaşımıyla daha da artmıştır. Ortaöğretim ya da yükseköğretim düzeyinde hiçbir örgün resmi din eğitimi kurumunun olmadığı tek parti döneminden insanların tanıklıkları, geline trajik durumun ulaştığı boyutları göstermesi açısından anlamlıdır. Tek parti döneminin sonlarına doğru memlekette yok denecek kadar sayıları azalan din görevlilerinin acınacak halini, H. S. Tanrıöver (1885-1966), 1947'de yapılan CHP kurultayında şu şekilde resmeder:

"Sizi temin edeyim ki bir dost bir akraba ölümü dolayısıyla son zamanlarda cenaze merasimine iştirak ettim. İçim yandı. Çok acı duydum. Bu vazifeleri gören adamlar perişandır; elbiseleri, üstleri başları, kıyafetleri bu tarihi müessesemize layık olmayacak vaziyettedir. Çünkü maaşları ufak ve azdır. Onlara hademelerden daha az para veriyoruz." (Ayдын, 2019: 225-226).

Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin (1887-1951) ülkede aksayan din hizmetlerine ve gerileyen dini hassasiyetlere dikkat çekmek için hazırladığı rapor da devletin uyguladığı yanlış din eğitimi politikalarının açtığı hasara dikkat çekmektedir. O, raporunun bir aşamasında uzun süredir devlet kurumlarında din görevlisinin yetiştirilmemesinin acı sonuçlarını şu cümlelerle ortaya koyar:

"Bugün memleketin birçok noktasında hakiki ve münevver bir din adamı bulmak şöyle dursun, camilerde mihraba geçerek halka namaz kıldırarak, minbere çıkıp hutbe okuyacak bir imam hatip bile bulunamamaktadır. Hatta bazı köylerimizde, ölenlerin teçhiz ve tekfini ile ebedi istirahatlarına tevdi gibi en basit dini vazifeyi ifa edecek kimseler dahi bulunmamakta ve cenazelerin kaldırılmadan günlerce ortada kalmakta olduğu senelerden beri işitilmekte ve görülmektedir..." (Aydın, 2019: 227-228).

İmparatorluk sınırlarından deyim yerindeyse bir yarımada sınırlarına gerileyen Anadolu insanı için bu süreç, toplumsal dinamikler açısından değerlendirildiğinde, İmparatorluğun toprak ve kaynak kayıplarıyla paralel olarak artan güven kaybıyla da sonuçlanmıştır. Söz konusu gerilemeyi ve olası çöküşü durdurmak için gerek Osmanlı Devleti'nin son döneminde gerekse yeni Cumhuriyetin ilk yıllarında çoğu zaman iyi niyetli ancak halkın çoğunluğunda karşılık bulmayan, tabandan yoksun reformlarda dikkat çeken nokta, dini alanda yapılan reformlar da dâhil olmak üzere modern devlet reflekslerinin gösterilmesidir. Ulus devletlerde din ile devlet arasındaki mesafeyi belirleyen unsur laiklik ve sekülerlik çizgileridir. Laikliğin biçimlendirdiği din devlet ilişkilerindeyse iki farklı sonuç ortaya çıkmaktadır. Birinci şekliyle devlet yönetiminde dine karşı herhangi bir bağlılık ve aitlik hissi bulunmamakta, bu şekilde devletin toplumdan bağımsız düşünerek din hakkında tarafsız kalması sağlanmaktadır. İkinci şekilde ise dinin bireysel vicdana özgü olduğu düşüncesi hâkim olmaktadır. Sekülerleşme ise dünyevileşme anlamına geldiği için dünyalık şartlara ayak uydurmuş bir dinin devletle karşı karşıya gelmesi beklenilmemektedir (Say, 2013: 56).

Çokkültürlülük paradigmasını doğuran nedenlerin başında modern devletin başarısızlıklarının yattığı vurgusunu yapan Altaş, yüzyılın başlarında kaleme aldığı makalesinde dönemin gündeminden hareketle sıraladığı birkaç öncülde sonra, Türkiye'nin de çokkültürlü din eğitimi anlayışla ilgilenmesi vurgusunu yapmıştır. Ardından evrensel bir etiğin imkânı üzerine çalışmalarıyla bilinen Küng'e atıfla, siyasetin dinin yerini dinin de siyasetin yerini alamayacağı, dinin ancak siyasete zemin hazırlayabileceği, siyasetin alacağı kararların manevi temelini atabileceği düşüncesini, "Kalıcı uzlaşma-

lar, ancak onlara derin dini boyutlar da katıldığında sağlanabilir.” yargısıyla tamamlar (Altaş, 2003: 20). Süruş da din ve din ilişkisi bağlamında “Devleti dinileştiren toplumdur, devlet gelip toplumu dinileştirmez. Bu irtibat toplumdan devlete doğrudur, tersine değil.” iddiasında bulunur ki buna yönelik argümanı, Batı’da öncelikle toplumun sekülerleştiği, devletin ardından geldiği şeklindedir. Ona göre Batı’da filozof, düşünür, aydın kişiliklerin yaptığı şey, topluma dine ilgisiz kalmalarını öğretmektir. Sonuç olarak toplumun doğurduğu, toplumun çocuğu olan devlet de peşi sıra din dışı oldu ve sekülerleşti. Süruş’a göre din ve siyaset, birinin tercihiyle diğerini devre dışı bırakabileceği şeyler değildir ki bu da onu yukarıda aktarıldığı şekliyle Küng’e yaklaştırır (Sürüş, 1995: 22). Toplumun gövdesi, asli kitle dindarlaşır doğalsal olarak devlet de dindarlaşacaktır diyen Süruş, devlete düşenin, halkı dindarlaştırmak gibi bir gayrete yönelmeden sadece engelleri kaldırmak olduğu ve eğer halk istiyorsa devletin kendisinin dine yönelmesi olduğu görüşünü ileri sürer. Bu türden bir ilişkide âlimler ve aydınlar devletle birlikte olma gayretinde olmamalı, devlet de halkın temel ihtiyaçlarını gidermeli, âlimler ve aydınların düşünsel görevlerini yerine getirebilmeleri için uygun zemini hazırlama gayretinde olmalıdır (Sürüş, 1995: 24).

Osmanlı Devleti’nin gerileme döneminde başlayan ve Cumhuriyetle birlikte ivmelenen modernleşmeye yönelik reformları ve kurulan yeni Cumhuriyet’in ulus devlet modeli doğrultusunda, dışlayıcı laiklik temelli, seküler bir bakış açısıyla kültür ve din okumaları, toplumsal gerçeklikten uzaktı. Eskinin çokkültürlü, çoketnikli Osmanlı toplumu, İmparatorluktan kopan ülkelerde kurulan ulus devletlerle ve elde kalan Anadolu coğrafyasındaki azınlıkların büyük kısmının da ülkeyi terkiyle birlikte artık kendisi de ulus devlet refleksiyle yönetilmeye başladı. Yukarıda ana hatlarıyla ortaya konan din eğitimi politikalarının, kahir ekseriyeti Müslüman olan ancak farklı etnik ve mezhepsel kimliklerin de mevcut olduğu halkla devlet ve devletin kurumları arasında mesafenin açılmasına neden olduğu görülmektedir. Aydın, din politikaları nedeniyle Devlete soğuduğunu söylediği milletin, aynı zamanda bir güven kaybına da uğradığını ve bu sebeple devletin politikalarıyla hedeflediği çağdaşlaşma önerilerinin halk tarafından ıskalandığını iddia etmektedir. Şu veya bu sebepten örselendiğini, aşağılandığını, şüphe altında tutulduğunu ve mecra değişikliğine zorlandığını düşünen bazı hassas müminler, toplum hayatında kendisi dışında kalan kesimlerin duygu ve düşüncelerine karşı belli ölçülerde yabancılaşma hissetmiş, sonuçta bu türden yabancılaşmalar, başka yabancılaşmalara kapı aralamıştır (Aydın, 2019: 255). Aydın, bilim ve laiklik adına takınılan katı ideolojik tutumların özellikle dine

ve din eğitimi adına bilimselliğe ihtiyaç duymayan bakışla ortaya çıkan toplumsal kutuplaşmadan neşet eden psikolojinin, genelde dindarları özelden din eğitimcilerini belirli ölçüde karşıtlık üzerinden kendini var etme zihniyetine ittiğini, yanı sıra kendileri olma imkânını kaybetme tehlikesiyle yüz yüze kaldıklarını ifade etmektedir (Aydın, 2019: 277-278). Ülkemizde tek partili hayata geçiş ve sonrası dine ve din eğitimine bakışta nispeten olumlu gelişmeler yaşansa da Aydın'ın ifade ettiği gibi, "Bu tutum³, ülkemizde marazi bir duruma dönüştüğünden dolayı birden ve tamamen ortadan kalkması mümkün değildir." (Aydın, 2019: 275).

Ülkemizdeki etnisite, din ve mezhep ayırımlarımdan etkilenen çokkültürlülük politikalarını doğru okumak, anlamak, analizlerde bulunmak ve yordamak için çalışırken göz ardı edilmemesi gereken hususlardan bir tanesi, yukarıda bir nebze olsun sınırları çizilmeye çalışılan, devletin halka yaklaşımı ile kültür politikalarının niteliği ve yönüdür. Halka rağmen, taban desteğinden yoksun tepeden inme kültür politikalarının yarar sağlamadığı gibi toplumda yabancılaşma, dışlayıcılık gibi sorunlara kapı aralama riski barındırdığı görülmektedir. Araştırmanın başlangıcında çokkültürlülüğü bir devlet politikası haline getiren ve bu bağlamda özgün kültür politikaları ortaya koyan Kanada, Avustralya gibi çokkültürlü, çoketnikli ülkelerin görünen başarılarının arkasında, sömürgecilik sonrası kurulan ve milli kuruluş mücadelesi vermeyen genç ülkeler oluşları gerekçe gösterilmişti (Doytcheva, 2020: 36). Farklı etnik, dini ve kültürel yapıların bir arada yaşadığı, çok geniş İmparatorluk coğrafyasından küçüle küçüle Anadolu topraklarına kadar gerileyen; etnik kimlik temelli modern ulus devlet hülyasına kapılan, çoğunluğu Hristiyan olan Rum, Ermeni komşuları tarafından ihanete uğradıklarını düşünen Müslüman halk, doğal olarak toplumun kesimleri arasındaki etnik, dini, mezhepsel farklılıklara eskisi gibi bakmayacaktı. Toplumsal hafızada yer eden, derin travmalar yaratan bu kopuşlar, akabinde kendisine örtülü bir tarzda "Sen bir geri kalmışsın!" imasında bulunan, elitist, Batı yanlısı, modernist kültür politikalarıyla birlikte ötekine ihtiyatla yaklaşan, farklılıkları kabule direnen, çözümü geleceğe ve geçmişe kaçışta bulan bir kitle psikolojisine dönüşmüştür. Bu durumu, zayıflayan sosyal güvenle açıklamak mümkün görünmektedir (Gökçe, 2020: 11). Sosyal güvenin zayıflaması, birlikte yaşama ve toplum olmanın temel dinamiklerinden bir tanesinin yitimi anlamına gelmektedir. Gökçe tarafından 2019-2020 yıllarında iki farklı anket üzerinden yapılan bir araştırmanın verilerine göre, günümüz Türk toplumunda özellikle etnisite, din ve mezhebe dayalı farklılıklara bakışta yaygın tutum,

³ Yukarıda ifadeye çalışılan "bilim ve laiklik adına takınılan katı ideolojik tutum" kast ediliyor olmalı.

temkinli ve mesafeli bakış olarak hala varlığını sürdürmektedir. Araştırma, katılımcıların yaklaşık %40'ının farklı etnik kökenden/dinden/mezhepten ve kimlikten komşularına temkinli ve mesafeli yaklaştıkları sonucunu ortaya koymaktadır. %52'si ise "Önceden gözlemler, tanımaya çalışır, sonrasında gerek duyarsam irtibat kurarım." diyerek ihtiyatlı bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. Katılımcıların yalnızca % 8,62'si, bu farklılıkları zenginlik olarak algıladıklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla toplumumuzun çoğunluğu tarafından etnik/dini/mezhepsel farklılıkların bir risk veya tehdit olarak algılandığı tespiti, yanlış görünmemektedir (Gökçe, 2020: 63).

SONUÇ

Yaşadığımız çağda çokkültürlülük ve demokratik toplumun talepleri arasında sıkı bir bağ vardır. Çokkültürlülüğün popüler bir kavram olarak ortaya çıktığı yirminci yüzyılın son çeyreğiyle birlikte Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya gibi Batı toplumları, bünyelerindeki farklı etnik ve dini kimliklere sahip yurttaşlarına, "Farklılıklarımızla biriz!" anlayışıyla ve ötekine karşı pozitif ayrımcılık politikalarıyla, olumlu çokkültürcülük fragmanları izlettirmişlerdir. Fragman şeklinde nitelendirilmesinin başlıca nedeni, adı geçen bu devletlerin çokkültürcülük politikalarıyla taban tabana zıt, sömürgeci bir geçmişlerinin olmasıdır. Bir başka nedeniyse, artan küresel göçlerle birlikte değişen toplumsal güvenlik algısının göçmenlere bakış açısını değiştirmesi, bunun sonucunda yerli halkların bunu toplumsal düzenlerine tehdit olarak algılaması sonucu göçmenlere karşı yükselen nefret söylemidir. Afganistan cihadıyla başlatılan ve 11 Eylül saldırıları gibi olaylarla küresel dolaşıma sokulan İslami terör olgusunun Batı toplumlarında yarattığı korkunun İslam ve Müslümanlara yönelik dışlayıcı politik bir üsluba evrilmesi, yükselen İslamofobi, Batı'nın çokkültürcü politikalarının sorgulanır hale gelmesine yol açmıştır.

Modernizmin tekkültürcü, homojenleştirici kültür politikalarına karşı bir söylem olarak ortaya çıkan çokkültürcülüğün, Batı'nın önce yok ettiği sonra koruma altına aldığı sınıflara eşitlik ve adalet vaadi, bu türden endişelerle bazen askıya alınmaktadır. Batı medeniyetinin kendi üstünlük iddiaları ve diğer kültürleri küçük gören yaklaşımı, küresel anlamda tekkültürcü ruhu, Kur'an yakma, karikatür krizleri gibi olaylarda açığa çıkmaktadır. Hatta konu eğitim olduğunda Avrupa merkezli bakış açısı ve tekkültürlü eğitim yaklaşımı, halen tüm dünyada etkin görünmektedir. Yine Batı, küreselleşme kanalıyla diğer dünya kültürlerini türdeşleşme, benzeşme ve tahakküm

altına alma şeklinde bir homojenleştirme sürecinden geçirmektedir ki bu durum da çokkültürlülüğün varsayımlarıyla çelişmektedir. Dolayısıyla eşitlik, adalet temelli, farklılıkların hoşgörü ikliminde kabul gördüğü çokkültürcülük, filmin geneli esas alındığında yalnızca fragmanlar halinde gözlemlenebilmektedir. Modern siyaset geçmişte sorunsuz bir toplum idealiyle ortaya çıkarken, toplumu şiddetten arındırmak dolayısıyla da şiddete kaynaklık eden dinden arındırmak iddiasındaydı. Şiddet sarmalına giren bir dünyada çokkültürlülüğü doğru anlamak, onun farklı etnik ve dini kökenlere mensup insanların var olduğu bir toplumsal yapı için vadettiği eşitlikçi, adil yapıyı daha iyi analiz etmek önem ve değer kazanmaktadır. Bu bağlamda dünyanın şiddetle anılan coğrafyalarının şiddetin yarattığı kaostan kurtarılması, dini gibi görünen ancak daha çok yoksulluk, hayal kırıklıkları ve tüm dünyada yükselen nefret gibi din dışı nedenlerden kaynaklanan şiddetin sona erdirilmesi önem kazanmaktadır. Modernizmin dine karşı pozitivist, laik ve seküler bakış açısıyla ondan bir kopuş ifade eden bakış açısı, toplumlar için aynı zamanda gelenekten kopuş anlamına gelmekteydi. Oysa din ve kültür arasında, her birinin ötekini etkilediği ve belirli ölçülerde diğerinden etkilendiği kuvvetli ilişkiyi görmezden gelen modernist paradigmanın, dinin sonu geldiğine dair tezi çökmüştür. Bu durum Modernizmin sonucu olarak dinlerin sekülerleşme tehdidiyle karşı karşıya oldukları gerçeğini değiştirmemekle birlikte, zaman zaman adı şiddetle, korkuyla, bağınazlıkla anılabilen dinin halen insanlık için güveni, hoşgörüyü, dayanışmayı ve sosyal bağlılığı ön plana çıkarabilecek potansiyeli göz ardı edilmemelidir.

Çokkültürlülüğün farklılıkları kabul ve ötekine bakış noktasında Batı'nın geliştirdiği argümanları değerlendirirken yerelden ve gelenekten kopmadan ifrat ve tefrite kaçılmayan bir yaklaşım önem arz etmektedir. Ötekiyle tümüyle özdeşim kurarak, kendi olma fikrinden vazgeçmek ya da ondan tümüyle kopmak ve onu yok saymak şeklinde bir tavır ne ahlaki ne de insani bir zemine oturmaktadır. Dinlerin hakikat iddialarını yok saymadan belirli ilkeler üzerinden (-ki bunların başında adalet üst değeri yer almaktadır) ötekiyle sağlıklı bir bağ kurmak mümkün görünmektedir. Çokkültürcülük politikalarına dayalı eğitim modelinde de diğer modellerde olduğu gibi en önemli aşama, sözü edilen politikalara uygun müfredat ve öğretim programları oluşturmak olmalıdır. Özellikle din öğretiminde, ötekini tanımak, eşitlik ve adalet taleplerinin her insanın doğal hakkı olduğu verisinin, oluşturulan müfredatın öncelikleri arasında yer alması gerekmektedir. Her birey yaşam hakkına sahiptir ve herkes adaleti hak eder. Öğretim programlarında dışlayıcı kalıp yargı ve ifadelerden kaçınılmalıdır. İnsanların doğal bir etik dü-

şüncesine dayalı olarak da ahlaklı davranış sergileyebilecekleri, bunun aşkınlık inancı üzerine kurulu bir eğitimin ilkeleriyle bağdaştırılabileceği göz ardı edilmemelidir. Bu durumda herkesin insan olarak ötekinden talep etme hakkı olan adalet, bir üst değer olarak öğretim programlarında gözetilmelidir. “Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma” şeklinde kılıplaşmış ilke, farklılıkları anlama ve yorumlamada mütekabiliyet esaslı bir yaklaşımı ön plana çıkarmaktadır. Müfredatın farklılıklara ve ötekine bakış noktasında dışarıda bıraktığı hususlarda öğrencilerin özellikle sağduyulu davranış geliştirmeleri yönünde çaba sarf edilmelidir. Çokkültürlülük düşüncesinin idealize ettiği eşitlikçi, adil bir kamu düzeni ve kültür politikasına dinin ters düştüğünü iddia etmek de indirgemeci bir yaklaşım olarak görülmelidir.

Günümüz çokkültürcülük politikalarının uygulanması ve yaygınlık kazanması için oluşan beklentilerin merkezinde devlet yani siyasi erk vardır. Aydınlanma ile birlikte modern devletin dinle ilişkisi, dışlayıcı laiklik ve sekülerleşmenin etkisiyle paradigma değişimine uğramıştır. Çalışmanın son bölümünde bu paradigma değişikliğinin ülkemizdeki yansımaları ana hatlarıyla ortaya konmaya çalışılmıştı. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Fermanı ile başlayan reform hareketlerinin, yeni Cumhuriyetle birlikte ivmelenerek, modern devlet refleksleriyle benzeşen yapıda tekkültürcü, homojenleştirici doğasına değinilmişti. Dönem politikacılarının ve aydınlarının sosyal değişimin doğasını yakalamaktan uzak bir tarzda halk tabanında karşılık bulmayan, bu anlamda halkı dışlayan, elitist yaklaşımlarının halkla devlet arasındaki mesafeyi açtığı görülmektedir. Ülkemizde çokkültürlülük politikalarıyla ilgilenmek için İmparatorluğun yıkılış ve yeni Cumhuriyetin kuruluş dönemindeki kültür, dine bakış ve din eğitimi politikalarını doğru analiz etmek gerekmektedir. Siyaset ve dinin birbirlerinin yerini alabileceği ya da birisinin ötekini tümüyle sosyal alandan uzaklaştırabileceği tezinin yaygın kanaat olduğu, siyaset ve dinin birbirlerine rakip görüldüğü dönemlerin psikolojisiyle çokkültürlülüğün imkânlarını bağdaştırmak mümkün görünmemektedir. Sosyal değişimi sağlayacak kültürel politikaların, taban desteğinden yoksun, tepeden inme ve üstten bakan bir anlayışla uygulanamayacağı, tam tersine değişimin halktan devlete doğru yani tabandan tavana doğru olmasının daha sağlıklı sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir. Bu süreçte devlete düşense, refah yaratmak, toplumun tüm kesimleri arasında adaleti tesis etmek ve vatandaşlarının kendilerini geliştirebilecekleri imkânları yaratacak sosyo-kültürel politikalar oluşturmak olmalıdır. Hali hazırda saha çalışmalarının da ortaya koyduğu şekliyle ülke insanının çoğunluğu, etnik/

dini ve mezhepsel farklılıklara temkinli yaklaşmakta çok düşük bir kısmı ise bu türden farklılıkları zenginlik olarak değerlendirmektedirler. Bu anlamda devlet, farklılıklar noktasında geniş halk tabanında oluşan bu olumsuz algı hakkında toplumsal gerçeklikle örtüşen bir bakış açısı geliştirmeli, uygulamaya koyacağı politikaların manevi zemini konusunda dinin sunacağı katkılardan yararlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akay, A. (2017). Terör, Şiddet ve Toplum. *Doğu Batı*, 81, 123-130.
- Altaş, N. (2003). Çokkültürlü Din Eğitimi Modeli Geliştirmede İşlem Basamakları İçin Bir Deneme. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(1), 19-42.
- Altaş, N. (2022). *Din Eğitimi* (1. bs). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Aydın, M. Ş. (2019). *Din Eğitimi Bilimi* (3. bs). Kimlik.
- Baudrillard, J. (2013). *Tüketim Toplumu* (H. Deliceçaylı & F. Keskin, Çev.; 6. bs). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2020). *Eğitim Üzerine* (A. E. Pilgir, Çev.; 1. bs). Ayrıntı Yayınları.
- Cevizci, A. (2017). *Büyük Felsefe Sözlüğü* (1. baskı). Say Yayınları.
- Connerton, P. (2019). *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (A. Şenel, Çev.; 3. bs). Ayrıntı Yayınları.
- Çınar, A. (2016). *Çokkültürlülük Efsanesi* (1. basım). Sentez Yayıncılık.
- Demirkol, M. (2020). Erdem ve Erdemsizlik. İçinde M. Demirkol (Ed.), *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi* (2. bs). Bilay.
- Doytcheva, M. (2020). *Çokkültürlülük* (T. A. Onmuş, Çev.; 4. bs). İletişim Yayınları.
- Eco, U. (2020). *Beş Ahlak Yazısı* (K. Atakay, Çev.; 12. bs). Can Sanat Yayınları.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji* (C. Güzel, Ed.; 1. bs). Kırmızı.
- Gökçe, O. (2020). Türk Toplumunda Sosyal Uyum: Mevcut Durum ve Sorunların Tespitine Yönelik Bir Araştırma. İçinde O. Gökçe (Ed.), *Birlikte Yaşama Pratiği*. Çizgi Kitabevi.
- Hendek, A. (2021). Çoğulluk Çoğulculuk Çoğullaşma ve Din Eğitimi. İçinde *Dinde Çoğulculuk ve Din Eğitimi: Türkiye Tercübesi* (1. bs, ss. 15-42). Dem Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- İbn Hişâm, el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. (1955). *Es-Sîretü'n-nebeviyye* (2. bs, C. 1). Şeriketü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdüh.
- İsfahanî, R. el-. (2012). *Müfredât* (3. bs). Çıra Yayınları.
- Köylü, M. (2018). Türkiye'de Din Eğitiminin Meşruiyeti Sorunu. İçinde *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları* (1. bs). Dem Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (H. Altuntaş & M. Şahin, Çev.; 3. bs). (2009). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Küng, H. (1999). *Projekt Weltethos* (5. bs). Karl Schlecht Exlibris.
- Marshall, G. (2020). *Sosyoloji Sözlüğü* (O. Akınhay & D. Kömürcü, Çev.; 4. bs). Bilim ve Sanat.
- Mazrui, A. A. (2012). Küreselleşme İslam ve Batı: Türdeşleşme ve Batı Arasında. İçinde A. Coşkun & O. Közleme (Çev.), *Küreselleşme Çokkültürlülük ve İslam* (1. bs, C. 1-1). Rağbet Yayınları.
- Meriç, C. (1994). *Bu Ülke* (9. bs). İletişim Yayınları.
- Momin, A. (2012). Çoğulculuk ve Çokkültürcülük: İslami Bir Bakış Açısı. İçinde B. B. Okutan & A. Coşkun (Çev.), *Küreselleşme Çokkültürlülük ve İslam* (1. bs, C. 1-1). Rağbet Yayınları.
- Müslim, E.-H. M. b. el-Haccâc. (1955). *Sahîh-i Müslim* (C. 1-5). Dâr-u İhyâ'il-Kütübî'l ©Arabiyye.
- Öçal, Ş. (2009). Küreselleşme ve Küresel Teori Arayışları. *İslami İlimler Dergisi*, 4(1-2), 103-122.
- Özdil, M. (2017). Küresel Şiddet ve Selefi Cihad İdeolojisi. *Doğu Batı*, 81, 79-90.
- Özensel, E. (2012). Çokkültürlülük Uygulaması Olarak Kanada Çokkültürlülüğü. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(1), 55-70.
- Özensel, E. (2022). Modernizmin Bir Üst Versiyonu Olarak Postmodernizm. İçinde A. F. Yıldırım (Ed.), *Postmodern Fragmanlar* (1. bs). Çizgi Kitabevi.
- Öztürk, A. (2017). Küresel Terör Çağında Politik Şiddetin Meşruluğu Sorunu. *Doğu Batı*, 81, 57-78.
- Özyurt, C. (2022). Postmoden Tüketim Kültürü Kimlik ve Toplumsal Tabakalaşma. İçinde A. F. Yıldırım (Ed.), *Postmodern Fragmanlar* (1. bs). Çizgi Kitabevi.
- Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek: Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori* (B. Tanrıseven, Çev.). Phoenix.
- Rouméas, É. (2015). What is Religious Pluralism? İçinde A. Bardon, M. Birnbaum, L. Lee, & K. Stoeckl (Ed.), *Religious Pluralism* (ss. 11-17). European University Institute.
- Say, Ö. (2013). *21. Yüzyılda Ulus, Çokkültürlülük ve Etnisite* (I. basım). Kaknüs Yayınları.
- Sürüş, A. (1988). *Kim Savaşım Verebilir* (S. Kara, Çev.). Seçkin Yayıncılık.
- Sürüş, A. (1995). *Modern Durum ve Dini Bilginin Evrimi* (Y. Akdoğan & K. Çamurcu, Ed.). Pendik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Turan, İ. (2017). Osmanlı'da Medreselerin Gerilemesi ve Islahat Hareketleri. İçinde M. Köylü & Ş. Gözütok (Ed.), *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi* (1. bs, ss. 241-291). Ensar Neşriyat.
- Ureil, H. (2012). Anadolu ve Rumeli'de Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemleri: Osmanlı'nın Görkemli Hakimiyeti Sona Eriyor. İçinde A. Coşkun (Çev.), *Küreselleşme Çokkültürlülük ve İslam* (1. bs, C. 1-1). Rağbet Yayınları.

- Üç soruda İsveç'te Kur'an yakma eylemi. (2023, Ocak 24). <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/3-soruda-isvechte-kuran-yakma-eylemi/2795778>
- Ünver, M., & Sarıkaya, H. (2022). *Üç Devir Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)* (1. bs). İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- Volker, K. (2015). Is Religious Pluralism Simply a Matter of Justice? İçinde A. Bardou, M. Birnbaum, L. Lee, & K. Stoeckl (Ed.), *Religious Pluralism* (ss. 89-94). European University Institute.
- Zengin, Z. S. (2019). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Gelişimi. İçinde *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi* (2. bs, ss. 215-237). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Çizgi | ULUSLARARASI KİTABEVİ | YAYINCI BELGESİ

Çizgi Kitabevi Yayınları, Üniversitelerarası Kurul Başkanlığı (UAK)
Ocak 2022 Doçentlik Başvuru Şartları ve Akademik Teşvik
Kriterlerinde belirtilen tanıma göre "Tanınmış Uluslararası
Yayınevi" statüsündedir.

İLGİLİ MAKAMA

1991 tarihinde kurulmuş olan Çizgi Kitabevi Yayınları, başta felsefe, tarih, eğitim bilimleri, coğrafya, arkeoloji, edebiyat, sosyoloji, ekonomi, işletme, uluslararası ilişkiler, sağlık ve sanat gibi birçok alanda bilimsel standartlarda telif ve çeviri kitaplar yayınlamakta, yayınlarının birçoğu üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuş veya halen okutulmaktadır. Çizgi Kitabevi Yayınları, yurt içinde kitap dağıtım ve satışıyla uğraşan birçok kuruluşla anlaşmalar yaptığı gibi, dünyanın hemen her ülkesindeki okuyuculara kitap temin eden uluslararası kuruluşlarla da temasa geçmiş ve Çizgi Kitabevi Yayınları'nın bu siteler/dağıtımçıları vasıtasıyla dünya çapında okuyuculara ulaştırılmasında gerekli görüşmeleri yapmıştır. Yayınlarımızın birçoğu başta milli kütüphaneler olmak üzere dünyanın birçok üniversite kütüphanesinde bulunmakta ya da indekslenmektedir. Ayrıca kuruluşumuzdan bu yana farklı yazarlara ait yabancı dilde 42, toplamda 1400'den fazla yayınlanmış eserimiz bulunmaktadır.

- Çizgi Kitabevi Yayınları, Üniversitelerarası Kurul Başkanlığı (UAK) Ocak 2021 Doçentlik Başvuru Şartları ve Akademik Teşvik Kriterleri'nde belirtilen tanıma göre "Tanınmış Uluslararası Yayınevi" statüsündedir.
- Süreli Yayınlarımız da Uluslararası indeksler tarafından taranmaktadır.
  - * *Sosyoloji Divanı Dergisi*: SIS (Scientific Indexing Services) Scientific Indexing Services
  - * *Özne Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları*: The Philosopher's Index
- Yayınevimizin İstanbul, Ankara ve Konya illerinde şubeleri bulunmaktadır.
- Yayınevimiz Türkiye Yazarlar Birliği 2014 yılı "Özel Yayıncılık Ödülü" sahibidir.
- Yayınevimiz uluslararası dağıtım ağına dahildir.

ÇİZGİ KİTABEVİ YAYINLARI

ÇİZGİ KİTABEVİ

Ömer ARLI

Sahibiata Mah. Mimar Muzaffer Cad.
Helvacıoğlu Apt. 4/1 Meram / KONYA
Mevlana V.D. 3993 1751 200 Tic.Sicil No: 42/91639

KONYA | Sahibiata Mh. Mimar Muzaffer Cd. Helvacıoğlu Apt. No:41/1 Meram T: 0332 353 62 65 - 66

İSTANBUL | Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk. No: 42/2 Cağaloğlu T: 0212 514 82 93

ANKARA | Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi No:6/31 Yeni Mahalle

Çizgi Kitabevi Yayınları worldcat.org ve google.books'da indekslenmektedir.

Aşağıda; bazı kuruluş ve dünyada ilk 500'e giren uluslararası üniversitelerin kütüphane adreslerinden örnek aramalar verilmiştir;

WorldCat https://www.worldcat.org/search?qt=worldcat_org_all&q=cizgi+kitabevi

The screenshot shows the WorldCat search interface. The search bar contains 'cizgi kitabevi'. The results page shows 718 results. The first result is 'Çizgi Kitabevi yayınları, Çizgi edebiyat.' with details: Journal, magazine : Series; Language: Turkish; Publisher: Konya : Çizgi Kitabevi.

Harvard Üniversitesi https://hollis.harvard.edu/primo-explore/search?vid=HVD&search_scope=everything&tab=everything&query=any,contains,%C3%A7izgi%20kitabevi&pcAvailability=true

The screenshot shows the Harvard University search interface. The search bar contains 'cizgi kitabevi'. The results page shows 602 results. The first result is an article: 'Kubilay Aktulum, Müzik ve Metinlerarasılık: Müziklerarası / Göstergelerarası Etkileşimler ve Aktarımlar, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017, 296 s. Mehmet Öncel İnsan & Toplum, 01 September 2018, Vol.8(3), pp.165-170'. There is a 'VIEW ONLINE' link.

Oxford Üniversitesi http://solo.bodleian.ox.ac.uk/primo-explore/search?vid=SOLO&search_scope=LSCOP_ALL&query=any,contains,cizgi%20kitabevi

The screenshot shows the Oxford University search interface. The search bar contains 'cizgi kitabevi'. The results page shows 116 results. The first result is a book: 'Osmanlı'dan Cumhuriyet'e : 10 Temmuz Hürriyet Bayramı Çolak, Filiz, 1970- author 2013 | Konya : Çizgi Kitabevi | 116 pages : Illustrations, facsimiles ; 22 cm'. There is a 'Find & Request' link.

KONYA | Sahibiata Mh. Mimar Muzaffer Cd. Helvacıoğlu Apt. No:41/1 Meram T: 0332 353 62 65 - 66
İSTANBUL | Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk. No: 42/2 Cağaloğlu T: 0212 514 82 93
ANKARA | Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi No:6/31 Yeni Mahalle

Toronto
Üniversitesi

https://search.library.utoronto.ca/search?Ntx=mode%20matchallpartial&Nt=Anywhere&Nu=p_work_normalized&N=6962&Ntt=%C3%A7izgi%20kitabevi&Np=1&Ns=p_title_display_normalized&Nso=0

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARIES CATALOGUE

Search Catalogue

Search for books, journals and more

Anywhere Search within

Browse Search Advanced Search

Your current search: çizgi kitabevi

145 records returned (145 grouped)

Adem'in çocukları : çivi yazılı kaynaklar, Tevrat, inciller ve Kur'an'a göre / Güngör Karauğuz. Konya : Çizgi Kitabevi, 2013. Book

Kaliforniya
Teknoloji
Üniversitesi

<https://www.library.caltech.edu/eds?query=%C3%87izgi%20Kitabevi&catalog=eds>

Caltech Library

Search Results

1-10 of 2,017 results for "Çizgi Kitabevi"

Refine Search

F. Beyli Dikeçilgil, Ontolojiyi Hatırlamak: Sosyolojide Yöntem Sorunu, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017, 158 s.

Authors : İbrahim Nacak

Source : İnsan & Toplum, Vol 6, Iss 4, Pp 171-176 (2016)

Stanford
Üniversitesi

https://searchworks.stanford.edu/catalog?utf8=%E2%9C%93&search_field=search&q=%C3%A7izgi+kitabevi

Stanford LIBRARIES SearchWorks catalog

Search Results

157 catalog results

1. Türkiye'nin sınırlı içtümâi coğrafyası. Konya Vilâyeti [2009]

Authors : Nazım Doktor. Konya : Çizgi Kitabevi, Haziran 2009.

Description : Book - xiii, 377 pages : illustrations : 22 cm.

KONYA | Sahibiata Mh. Mimar Muzaffer Cd. Helvacıoğlu Apt. No:41/1 Meram T: 0332 353 62 65 - 66
İSTANBUL | Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk. No: 42/2 Cağaloğlu T: 0212 514 82 93
ANKARA | Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi No:6/31 Yeni Mahalle

Kolombiya
Üniversitesi

<https://elio.columbia.edu/quicksearch?q=cizgi+kitabevi&commit=Search>

The screenshot shows the CLIO search interface. The search term 'Çizgi Kitabevi' is entered in the search bar. The results are displayed in a list format, showing the title, author, publisher, and location for several books. The interface includes a search bar, a list of search results, and a sidebar with navigation options.

Sorbonne
Üniversitesi

http://encore.biu.sorbonne.fr/iii/encore/plus/C__Scizgi%20kitabevi__Orighresult__U?lang=frf

The screenshot shows the bis search interface. The search term 'cizgi kitabevi' is entered in the search bar. The results are displayed in a list format, showing the title, author, publisher, and location for several books. The interface includes a search bar, a list of search results, and a sidebar with navigation options.

The British
Library

http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/search.do?vid=BLVU1

The screenshot shows the British Library search interface. The search term 'cizgi kitabevi' is entered in the search bar. The results are displayed in a list format, showing the title, author, publisher, and location for several books. The interface includes a search bar, a list of search results, and a sidebar with navigation options.

KONYA | Sahibiata Mh. Mimar Muzaffer Cd. Helvacıoğlu Apt. No:41/1 Meram T: 0332 353 62 65 - 66

İSTANBUL | Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk. No: 42/2 Cağaloğlu T: 0212 514 82 93

ANKARA | Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi No:6/31 Yeni Mahalle

The screenshot shows the MIT Libraries search interface. The search term 'çizgi kitabevi' is entered in the search bar. The results are sorted by relevance and show two main categories: 'Books and media' and 'Articles and journals'. Under 'Books and media', there are two results: 'Democratic Governance Reforms in Turkey and Their Implications' by Gül Huseyin Kiris and Hakan M. Kiris, published in 2015, and 'The Ottoman Attitude toward Diplomacy' by Yurdusev A. Nuri, published in 2004. Under 'Articles and journals', there are two results: 'F. Beyli Dikeççigil, Ontolojiyi Hatırlamak: Sosyolojide Yöntem Sorunu, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017, 158 s.' by İbrahim Nacık, and 'Kubilay Aktulum, Müzik ve Metinlerarasılık: Müziklerarası / Göstergelerarası Etkileşimler ve Aktarımlar, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017, 296 s.' by Mehmet Doçak.

The screenshot shows the University of Wisconsin search interface. The search term 'çizgi kitabevi' is entered in the search bar. The results are sorted by relevance and show three results: 'Ortaçağda Türkiye ve İnanç (İçerik) İmkanları' by Sayın Yusuf, published in 2015; 'Teddiki Ecdam / Casmilerin İncelemesi' by Fatma Akyol, published in 2019; and 'Türk Toplumunun Kurumsal Yapısı' by Fatma Akyol, published in 2019.

The screenshot shows the SmartCat search interface. The search term 'çizgi kitabevi' is entered in the search bar. The results are sorted by Best Match and show three results: 'F. Beyli Dikeççigil, Ontolojiyi Hatırlamak: Sosyolojide Yöntem Sorunu, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017, 158 s.' by İbrahim Nacık; 'Kubilay Aktulum, Müzik ve Metinlerarasılık: Müziklerarası / Göstergelerarası Etkileşimler ve Aktarımlar, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017, 296 s.' by Mehmet Doçak; and 'The effect of technology supported problem-based learning approach on adults' self-efficacy perception for research-inquiry' by Cüstem Hüseyin, published in 2019.

KONYA | Sahibiata Mh. Mimar Muzaffer Cd. Helvacıoğlu Apt. No:41/1 Meram T: 0332 353 62 65 - 66

İSTANBUL | Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk. No: 42/2 Cağaloğlu T: 0212 514 82 93

ANKARA | Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi No:6/31 Yeni Mahalle

Aşağıda yayınevimize ait yabancı dilde yayınlamış olan eserlerin (kitap, e-kitap) listesi bulunmaktadır.
Bilgilerinize sunarız.

RELIGIOUS EDUCATION OF CHILDREN IN MIXED-MARRIAGE FAMILIES (THE BRITISH CASE)
978-605-196-553-6

SOCIOLOGY IN THE GLOBAL SOUTH
978-605-1964-60-7

TRANSFORMATION OF POLITICAL ELITE IN AZERBAIJAN
978-605-1965-29-1

NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS AND DEMOCRATIZATION IN POST-SOVIET KYRGYZSTAN
978-605-196-528-4

COMPUTER - ASSISTED VOCABULARY INSTRUCTION
978-605-1964-85-0

DESIGNING A CONCEPT - BASED READING CURRICULUM FOR LANGUAGE LEARNERS
978-605-1964-84-3

COMPUTER - ASSISTED VOCABULARY INSTRUCTION
978-605-196-485-0

DESIGNING A CONCEPT - BASED READING CURRICULUM FOR LANGUAGE LEARNERS
978-605-196-484-3

A TYPE OF PROPAGANDA BASED ON LANGUAGE OF VIOLENCE KILLING FOR GOD'S SAKE?
ISBN: 978-605-196-192-7

CURRENT PATHWAYS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING
ISBN: 978-605-196-235-1

THE TEACHING OF BRITISH LITERATURE AND CULTURE I
ISBN: 978-605-196-346-4

DIE DEUTSCHSPRACHIGE KURZGESCHICHTE ALS KOMMUNIKATIVE TEZTSORTE
ISBN: 978-605-4639-94-6

ERINNERUNGEN EINES NOMADENIKNDES
ISBN: 978-605-9108-75-1

EINE KULTURBRÜCKE FÜR DEN FREMDSPRACHENLERNER
ISBN: 978-605-5999-44-5

ELIAS CANETTI: DAS GEFÜHL ABSOLUTER VERANTWORTLICHKEI
ISBN: 978-975-8156-97-7

FESTSCHRIFT FÜR PROF. DR. YILMAZ ÖZBEK ARMAĞAN KİTABI
ISBN: 978-605-9108-141-9

ROUNTINEN IM ALLTAGLICHEN LEBEN
ISBN: 978-605-5999-65-0

LITTÉRATURE ET CINÉMA - LA TECHNIQUE CINÉMATOGRAPHIQUE DANS LES ROMANS DE
MARGUERITE DURAS
ISBN: 978-605-5999-14-8

L'INVITATION DE CLAUDE SIMON ET LA NARRATION FRAGMENTAIRE
ISBN: 978-605-9706-38-4

DIE DEUTSCHE GRAMATIK UND DAS WÖRTERBUCH
ISBN: 978-605-4451-84-5

ALMANCA TÛMCE YAPILARI VE KARŞILAŞILAN GÜÇLÛKLER
ISBN: 978-605-9706-98-8

TÛRKÇEDEN ARAPÇAYA ÇEVİRİ
ISBN: 978-605-67890-0-7

1. INTERNATIONAL ACADEMIC RESEARCH CONGRESS
ISBN: 978-605-9427-55-5

INES - ABSTRACTS BOOK (OCTOBER 2017)
ISBN: 978-605-196-092-0

INES - FULL TEXT (OCTOBER 2017)
ISBN: 978-605-196-095-1

III. INES - ABSTRACTS BOOK 2018 (MAY 2018)
ISBN: 978-605-196-166-8

III. INES - FULL TEXT 2018 (MAY 2018)
ISBN: 978-605-196-188-0

INES - FULL TEXT BOOK 2018 (NOVEMBER 2018)
ISBN: 978-605-196-226-9

INES - ABSTRACTS BOOK 2018 (NOVEMBER 2018)
ISBN: 978-605-196-219-1

MIXED EXHIBITION CATALOG 2018
ISBN: 978-605-196-225-2

INES - FEN, MATEMATİK, MÛHENDİSLİK VE DOĞA ARAŞTIRMALARI 2017
ISBN: 978-605-196-091-3

INES - SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ÇALIŞMALARI 2018
ISBN: 978-605-196-229-0

INES - MÜHENDİSLİK VE MİMARLIK ÇALIŞMALARI 2018
ISBN: 978-605-196-227-6

INES - SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI 2017
ISBN: 978-605-196-094-4

INES - EĞİTİM ARAŞTIRMALARI 2017
ISBN: 978-605-196-090-6

SAĞLIK BİLİMLERİ ÇALIŞMALARI 2018
ISBN: 978-605-196-228-3

INES - SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI 2018
ISBN: 978-605-196-190-3

V SCIENCE, TECHNOLOGY AND INNOVATION CONGRESS FULL TEXT BOOK 2019
ISBN: 978-605-196-342-6

BİLİM VE TEKNOLOJİ ARAŞTIRMALARI 2019
ISBN: 978-605-196-339-6

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI
ISBN: 978-605-196-395-2

BİLİM VE TEKNOLOJİDE YENİ BAKIŞLAR
ISBN: 978-605-196-396-9

INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENCE CULTURE AND EDUCATION FULL TEXT BOOK
ISBN: 978-605-196-392-1